ISBN 960-220-681-0

Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1920 - 1930)

Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1920 - 1930)

Summary in English

Αθήνα 1994

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1920 - 1930)

Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1920 - 1930)

Summary in English

Αθήνα 1994

ISBN 960-220-681-0

© copyright *Όλα τα δικαιώματα, 1994 Δημήτρης Ι. Λοΐζος Ιωάννου Ζερβού 12, Ν. Ηράκλειο Αττικής 14121*
© copyright *All rights reserved, 1994 D. I. Loizos I. Zervou 12, N. Iraklio Attikis 14121 Athens, Greece*

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, μετάφραση, αποθήκευση σε τράπεζα πληροφοριών ή η μετάδοση ολοκλήρου ή μέρους του παρόντος βιβλίου σε οποιαδήποτε μορφή και με οποιοδήποτε μέσο, ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογραφήσεως ή οποιοδήποτε άλλο χωρίς την έγγραφη άδεια του συγγραφέα.

Στη Δήμητρα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Όταν ο συγγραφέας πρότεινε στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εστίας Νέας Ιωνίας τον Δεκέμβριο του 1991 να δώσει μία διάλεξη για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν φανταζόταν ότι τελικά το αποτέλεσμα θα ήταν ένα βιβλίο. Το 1992 ήταν το έτος μνήμης για τις «αλησμόνητες πατρίδες» που άφησαν πίσω οι πρόσφυγες όταν πριν από εβδομήντα χρόνια αναγκάσθηκαν να φύγουν από τις εστίες τους στην Τουρκία. Ο συγγραφέας είχε μελετήσει την τύχη αυτών των προσφύγων και με αυτό το πνεύμα πρότεινε στους διοικούντες την Εστία Ν. Ιωνίας μια ομιλία που θέμα θα είχε την προσφυγική εγκατάσταση στην Ελλάδα. Το Συμβούλιο χωρίς κανένα ενδοιασμό αποδέχθηκε την πρόταση για τον Μάρτιο του 1992. Η ομιλία εκείνη, η οποία αποτελούσε σε εκλαϊκευμένη μορφή τα συμπεράσματα των μελετών του συγγραφέα μετά από έρευνα 10 ετών σε Ελληνικά, Δυτικο-Ευρωπαϊκά και Αμερικανικά αρχεία, είχε μεγάλη επιτυχία, όπως δήλωσαν οι υπεύθυνοι της Εστίας. Ακολούθησαν δύο άλλες ομιλίες σχετικά με τους πρόσφυγες για τις οποίες προτάθηκε ο συγγραφέας από το Συμβούλιο της Εστίας ή μέλη του. Η πρώτη έγινε υπό την αιγίδα του Επιμορφωτικού Συλλόγου και του Δήμου Ν. Ηρακλείου Αττικής και η δεύτερη ήταν η συμμετοχή του συγγραφέα στο 5ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής (μέρος του ήταν αφιερωμένο στους Μικρασιάτες πρόσφυγες) ως επιστημονικού εκπροσώπου της Εστίας Ν. Ιωνίας.

Από την θέση αυτή επομένως θέλω να ευχαριστήσω θερμά τον πρόεδρο κύριο Νίκο Αρναούτογλου και το κατά τα έτη 1991-1992 Διοικητικό Συμβούλιο της Εστίας Νέας Ιωνίας, αποτελού-

μενο από τους κυρίους Κ. Ζαφειρίου, Η. Χαλκιόπουλο, Ι. Λοΐζο, Α. Καραχλάνη, Κ. Μιχαηλίδη και τις κυρίες Τ. Αϊβατίδου, Ε. Ιγγλέση και Ρ. Αιγυπτιάδου, για την αποδοχή της προτάσεώς μου αλλά και για το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη με την οποία αγκάλιασαν και την θεματική των ομιλιών και το πρόσωπό μου.

Ακόμη ευχαριστώ την κυρία Ρ. Αιγυπτιάδου που με πρότεινε και ιδιαιτέρως τον πρόεδρο του Επιμορφωτικού Συλλόγου Ν. Ηρακλείου Αττικής κύριο Μ. Συμεωνίδη γιατί δέχθηκε να είμαι ένας από τους δύο ομιλητές στην κεντρική εκδήλωση του Συλλόγου για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες χωρίς να με γνωρίζει ή να με έχει ακούσει.

Τέλος ευχαριστώ πολύ τον κύριο Η. Χαλκιόπουλο που με πρότεινε και το Συμβούλιο της Εστίας Ν. Ιωνίας που δέχθηκε να το εκπροσωπήσω καθώς και την Επιστημονική Επιτροπή του 5ου Συμποσίου Ιστορίας-Λαογραφίας και τον κύριο Χ. Σαπουντζάκη ως εισηγητή που αποδέχθηκαν την Ανακοίνωσή μου.

Τα συμπεράσματα για το προσφυγικό ζήτημα που συνοψίζονται σ' αυτό το βιβλίο βασίζονται στην διατριβή του συγγραφέα σε Αμερικανικό Πανεπιστήμιο σχετικά με την αγροτική οικονομία στην Ελλάδα την εποχή που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες καθώς και σε νεότερη του έρευνα για την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Οι ευχαριστίες σε όλους εκείνους οι οποίοι άμεσα ή έμμεσα βοήθησαν στην αρχική έρευνα, και είναι πάρα πολλοί, βρίσκονται στους οικείους τόπους.

Δ. Ι. Λοΐζος
15-5-1994

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1992 συμπληρώθηκαν εβδομήντα χρόνια από την Μικρασιατική καταστροφή και εορτάσθηκε με την ανάλογη λαμπρότητα η μνήμη των «αλησμόνητων πατρίδων» στην Μ. Ασία και τον Πόντο. Έγιναν πολλές εκδηλώσεις σε όλη την Ελλάδα και σε διάφορες ομιλίες αναπτύχθηκαν ποικίλα θέματα σχετικά με την ζωή των Ελλήνων στην Μ. Ασία, την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και τις σχέσεις τους με τους γηγενείς Έλληνες.

Παρ' όλο το εύρος της ανωτέρω θεματολογίας ελάχιστοι ομιλητές άγγιξαν το θέμα του πρώτου κεφαλαίου αυτής της μελέτης που αφορά στο ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην Μικρασιατική Καταστροφή. Το θέμα αυτό απαιτεί βαθεία γνώση της πολιτικής και της διπλωματίας των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων της εποχής καθώς και των Η.Π.Α και της τότε Σοβιετικής Ενώσεως. Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται συνοπτικά αλλά σε όλες του τις διαστάσεις το ζήτημα των αιτιών της Ελληνικής στρατιωτικής και διπλωματικής ήττας του 1922 με κύρια έμφαση στην διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων προς την Ελλάδα και τον χώρο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα.

Αφού γίνουν κατανοητές οι αιτίες που οδήγησαν τον Ελληνικό στρατό στην Μ. Ασία αλλά και τους Έλληνες που ζούσαν εκεί να φύγουν μετά τον Αύγουστο του 1922, το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στον ερχομό των προσφύγων στην Ελλάδα και στις δυσκολίες της εγκαταστάσεώς τους στην ύπαιθρο. Το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, που στο σύνολό του ξεπερνούσε τα 1,5 εκατομμύρια, εγκαταστάθηκε σε αγροτικές περιοχές της χώρας. Η διαδικασία αυτή διήρκεσε μέχρι το 1930 και στο κε-

φάλαιο αυτό εξετάζονται οι επιτυχίες και οι αποτυχίες της εγκαταστάσεως των προσφύγων από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία είχε αναλάβει το έργο αυτό.

Μέρος των προσφύγων όμως εγκαταστάθηκε στις παρυφές των πόλεων της Αθήνας και του Πειραιά σε ειδικούς συνοικισμούς. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται τα ιδιαίτερα προβλήματα της εγκαταστάσεως αυτής όσον αφορά στην ΕΑΠ. Με την αστική αποκατάσταση των προσφύγων οι πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά επεκτάθηκαν στο λεκανοπέδιο της Αττικής και ο πληθυσμός τους διπλασιάστηκε.

Στο βιβλίο αυτό μελετάται συνοπτικά το προσφυγικό ζήτημα σε όλες του τις φάσεις από την εποχή που δημιουργήθηκαν οι λόγοι για την ελληνική επέμβαση στην Ανατολή, κατά την περίοδο της εξόδου των προσφύγων από την Μικρά Ασία και, τέλος, κατά την διάρκεια της εγκαταστάσεώς τους στην Ελλάδα. Χρονολογικά η μελέτη ξεκινάει από το 1920, μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου, και φθάνει μέχρι το 1930 όταν διαλύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων αφού είχε ολοκληρώσει το έργο της.

1

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Όταν κατέρρευσε το μέτωπο στην Εκστρατεία της Μικράς Ασίας και ο Ελληνισμός υπέστη αυτό που ονομάσθηκε «Μικρασιατική Καταστροφή» τα εξιλαστήρια θύματα βρέθηκαν αμέσως και τιμωρήθηκαν παραδειγματικά. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες της περιόδου κατά την οποία διήρκεσαν οι πολεμικές επιχειρήσεις εκτελέσθηκαν μετά από σύντομη δίκη. Αυτά που συνέβησαν από τον Νοέμβριο του 1920 μέχρι τον Αύγουστο του 1922 όμως δεν οφείλονται μόνο σε λάθη ή παραλείψεις των κατηγορηθέντων και εκτελεσθέντων πολιτικών και στρατιωτικών. Σημαντικότατος παράγοντας υπήρξε η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στην λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου και τα αποτελέσματά της. Η εμπλοκή άλλωστε της Ελλάδος στην Μικρασιατική περιπέτεια αρχίζει με την αποστολή ελληνικών δυνάμεων στα παράλια της Μικράς Ασίας με την ανοχή και παρότρυνση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Τον Μάιο του 1919 Ελληνικά στρατεύματα λαμβάνουν την συμμαχική άδεια και εντολή να αποβιβασθούν στην Σμύρνη. Αυτή είναι η πρώτη μεγάλη διπλωματική νίκη του Ελευθερίου Βενιζέλου σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτή που θα ακολουθήσει όμως θα είναι πολύ μεγαλύτερη. Τον Αύγουστο του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών με πολύ ευνοϊκούς όρους για την Ελλάδα. Η Ελληνική επικυριαρχία επεκτεινόταν σε όλη την Δυτική και Ανατολική Θράκη και έφθανε μέχρι την γραμμή Τσατάλτζα, λίγο

μακρύτερα από τον Βόσπορο και την πολυπόθητη Κωνσταντινούπολη. Στα ήδη, από το 1913, υπό Ελληνική διοίκηση νησιά του Αιγαίου προσαρτούνταν η Ίμβρος και η Τένεδος. Η Σμύρνη και η περιοχή γύρω από αυτήν, παρ' ότι παρέμεναν στην Τουρκία, θα βρίσκονταν υπό Ελληνική διοίκηση για 5 χρόνια και μετά την παρέλευση αυτού του χρονικού διαστήματος θα γινόταν δημοψήφισμα ή θα αποφάσιζε η τοπική συνέλευση, εάν η περιοχή θα προσαρτούνταν στο Ελληνικό κράτος. Τέλος η Ελλάδα ελάμβανε τα Δωδεκάνησα, εκτός της Ρόδου, η οποία θα ήταν αυτόνομη. Η Συνθήκη των Σεβρών δημιούργησε την περίφημη Βενιζελική Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών.

Με αυτή την τεράστια διπλωματική επιτυχία στο ενεργητικό του το κόμμα των Βενιζελικών κατέρχεται στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και, τι έκπληξη, ηττάται. Οι βασικές αιτίες αυτής της πολιτικής ήττας ήταν ποικίλες. Κατ' αρχάς υπήρχαν Έλληνες οι οποίοι είχαν στρατευθεί από το 1912 για να λάβουν μέρος στους Βαλκανικούς πολέμους και υπηρετούσαν ακόμα στον στρατό παρ' ότι ο Ευρωπαϊκός πόλεμος είχε τελειώσει. Η αντιβενιζελική προπαγάνδα είχε εστιασθεί στην γρήγορη επιστροφή των στρατευμένων στις εστίες τους και στην ειρήνη, ενώ η Βενιζελική τακτική της αποβιβάσεως στην Σμύρνη προμήνυε συνέχιση του πολέμου. Η αντίθεση μεταξύ φιλελευθέρων Βενιζελικών και βασιλικών Κωνσταντινικών ήταν μια ακόμα αιτία της ήττας μετά τον ανέλπιστο θάνατο του Βασιλέως Αλεξάνδρου, τον Οκτώβριο του 1920. Τέλος, η μακρόχρονη απουσία του Βενιζέλου στις διασκέψεις στην Ευρώπη, η σκληροπυρηνική πολιτική των κομματικών υπαξιωματικών στην Αθήνα και η πολύ καλά οργανωμένη αντιπολίτευση επέφεραν την πτώση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η ήττα του φίλου της Entente Βενιζέλου και η επάνοδος, μετά από το δημοψήφισμα της 5ης Δεκεμβρίου 1920 στο οποίο δεν συμμετείχαν οι βενιζελικοί, του Βασιλέως Κωνσταντίνου υπήρξαν καταλυτικές για την εχθρική συμπεριφορά των συμμάχων προς τους Έλληνες.

Η νέα κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη, αρχικά, και του Δημητρίου Γούναρη, αργότερα, είχε να αντιμετωπίσει τεράστια προβλήματα, με κυριότερο αυτό της Μικρασίας. Παρ' ότι προσπάθησε να διατηρήσει τις ισορροπίες με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις αυτό στάθηκε αδύνατον λόγω της καχυποψίας των τελευταίων. Οι Ευρωπαίοι πολιτικοί ήξεραν πολύ καλά τον Βενιζέλο και τις φιλοανταντικές (και κυρίως φιλοβρετανικές) του θέσεις αλλά δεν θα μπορούσαν να εμπιστευθούν τον γερμανόφιλο Κωνσταντίνο ούτε την κυβέρνηση που τον υποστήριζε. Ο Γούναρης απέτυχε παταγωδώς να λάβει δάνειο από το εξωτερικό και δεν κατάφερε να διατηρήσει την οικονομική και διπλωματική υποστήριξη των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και των Η.Π.Α., πράγμα που τελικά οδήγησε αναπόφευκτα στην Μικρασιατική «καταστροφή».

Οι Έλληνες πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες κατηγορήθηκαν για την ήττα, δικάστηκαν και μερικοί εκτελέσθηκαν μετά την επανάσταση των Πλαστήρα-Γονατά το 1922. Ήσαν όμως αυτοί οι αποκλειστικοί υπεύθυνοι για την καταστροφή στην Ανατολή; Οι σύγχρονες αναλύσεις του Ανατολικού ζητήματος, φάση του οποίου υπήρξε και το 1922, ρίχνουν μεγάλο βάρος στην πολιτική και στην διπλωματία όλων των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής.

Η Αγγλία ήταν η κυριότερη δύναμη που επενεργούσε στην περιοχή έχοντας μεγάλα συμφέροντα. Η Αγγλική ηγεσία με αρχηγό τον Λόυδ Τζώρτζ ήταν φιλελληνική όσο ο Βενιζέλος κυβερνούσε την Ελλάδα και φυσικά όσο αυτό εξυπηρετούσε τα βρετανικά συμφέροντα. Οι Βρετανοί απογοητεύθηκαν με την επάνοδο του Κωνσταντίνου ακριβώς γιατί φοβήθηκαν ότι μία κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα μπορούσε να έχει επιπτώσεις στα βρετανικά συμφέροντα στην Τουρκία, μια που η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε πολιτικά καταρρεύσει και η Ελλάδα είχε γίνει προς στιγμήν (μέχρι τον Νοέμβριο του 1920) ο προασπιστής των βρετανικών συμφερόντων στην περιοχή. Οι Βρετανοί έπρεπε να διαφυλάξουν με κάθε τρόπο την απρόσκοπτη και ασφαλή διέλευση των προϊόντων από την Ινδία (μέσω του σιδηροδρομικού δικτύου) καθώς και την παροχή πετρελαίου από την Μοσούλη (Βόρειο Ιράκ) και αντιστρόφως βιομηχανικών προϊόντων από την Αγγλία προς την

Ανατολή. Η βρετανική πολιτική επομένως εστιαζόταν στον πλήρη έλεγχο της περιοχής του Αιγαίου, της Τουρκίας, της Μέσης Ανατολής, του Σουέζ και της Ανατολικής Μεσογείου. Η Αγγλία έφθασε μάλιστα στο σημείο να είναι έτοιμη να συγκρουσθεί με τους εθνικιστές Τούρκους του Κεμάλ το 1922 (κρίση του Τσανάκ) όταν οι τελευταίοι, αφού είχαν νικήσει τους Έλληνες, προχώρησαν να καταλάβουν τα στενά που ήταν υπό την κατοχή των Βρετανών. Η βρετανική πολιτική την περίοδο 1920-1922 εκτελούσε παλινδρομικές κινήσεις, οι Βρετανοί υποστήριζαν οποιονδήποτε θα παρεμπόδιζε τις άλλες δυνάμεις να έχουν πρόσβαση στην περιοχή χωρίς όμως να φανεί ότι αυτή ήταν και η πολιτική τους, διότι αυτόματα θα έφερνε σε ανοιχτή σύγκρουση τους συμμάχους. Έτσι κρατώντας μια στάση δυσπιστίας εναντίον των Ελλήνων βοήθησαν τελικά στην ισχυροποίηση του Μουσταφά Κεμάλ και των εθνικιστών στην Τουρκία.

Η επόμενη δύναμη που εξασκούσε μεγάλη επιρροή στην περιοχή ήταν η Γαλλία. Όλο τον 18ο αιώνα και μέχρι το τέλος των Ναπολεοντείων πολέμων, το 1815, η Γαλλία υπήρξε η κυρίαρχη εμπορικά και πολιτικά δύναμη επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τον 19ο αιώνα όμως και μετά το Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815) αντικαταστάθηκε από την Αγγλία. Η πάγια επομένως γαλλική πολιτική για την Ανατολική Μεσόγειο συνίστατο στην προσπάθεια των Γάλλων να ξαναποκτήσουν διπλωματική επιρροή στην περιοχή. Έτσι η Γαλλία έγινε το αντιστάθμισμα της Βρετανικής πολιτικής στην Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η Γαλλική διπλωματία δραστηριοποιήθηκε όταν οι Βενιζελικοί έχασαν τις εκλογές του 1920. Τότε οι Γάλλοι θεώρησαν ότι αυτή ήταν η καλύτερη στιγμή για να επέμβουν. Βέβαια μια ανοιχτή διπλωματική αντίθεση με την Αγγλία θα έφερνε σε ρήξη τις δύο Ευρωπαϊκές δυνάμεις και γι' αυτό τον λόγο η Γαλλική παρέμβαση την περίοδο 1920-1922 ήταν στην αρχή αργή και διερευνητική. Το πρώτο ουσιαστικό βήμα έγινε τον Οκτώβριο το 1921, όταν οι Γάλλοι και ο Κεμάλ υπέγραψαν συμφωνία για να επιτραπεί σε γαλλικές εταιρείες να αναλάβουν την εξόρυξη μετάλλων στην Τουρκία. Η Γαλλική δυσαρέσκεια για

την επάνοδο του Κωνσταντίνου και η προοπτική καλών σχέσεων μεταξύ Γάλλων και Τούρκων, από την μία πλευρά, και η διπλωματική αντίθεση Αγγλίας-Γαλλίας, από την άλλη, συνέτειναν στην εγκατάλειψη των Ελλήνων από τους Γάλλους και στην προσκόλλησή τους στην ανερχόμενη Τουρκία του Κεμάλ.

Η τρίτη μεγάλη δύναμη που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εγκατάλειψη της Ελλάδος στην τύχη της την περίοδο 1920-1922 ήταν οι Η.Π.Α. Ο πρόεδρος των Η.Π.Α., Γούντροου Γουίλσον, είχε ήδη διακηρύξει τις Αμερικανικές θέσεις στα Δεκατέσσερα Σημεία του πριν καν αρχίσει το Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι (1918). Στο 12ο σημείο αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι «The Turkish portions of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development, and the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees.» Με άλλα λόγια οι Αμερικανοί ήταν υπέρ της εδαφικής ακεραιότητος της Τουρκίας και της αορίστου αυτονομίας των άλλων εθνοτήτων που ζούσαν στα Βαλκάνια καθώς και υπέρ της ελευθέρας διελεύσεως πλοίων από τα Στενά. Δεν διαφαινόταν πουθενά δηλαδή η παραμικρή ελπίδα ότι θα επέτρεπαν στους Έλληνες να έχουν υπό την κατοχή τους μέρος της Μικράς Ασίας, πόσο μάλλον την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Βέβαια όταν ο Γουίλσον ηττήθηκε στις Αμερικανικές εκλογές το 1920 χωρίς να έχει καταφέρει να αποσπάσει από το Κογκρέσο την επικύρωση της Συνθήκης των Βερσαλλιών, οι Η.Π.Α. επέστρεψαν στην πολιτική του Απομονωτισμού. Σύμφωνα με αυτή την πολιτική οι Η.Π.Α. δεν θα αναμειγνύονταν στα Ευρωπαϊκά ζητήματα, όπως και οι Ευρωπαίοι δεν θα είχαν λόγο σε ό,τι αφορούσε την Αμερικανική Ήπειρο. Η πολιτική αυτή, που είχε αρχίσει με το Δόγμα Μονρόε το 1835, διήρκεσε σχεδόν μέχρι την είσοδο της Αμερικής στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το 1941. Η θέση της Αμερικής σε σχέση με την Ελλάδα ήταν μια στάση δυσπιστίας, όταν οι Αμε-

ρικανοί αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τον Βασιλέα Κωνσταντίνο και την κυβέρνηση Γούναρη, και επιμονής στον διακανονισμό των πολεμικών χρεών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου της χώρας μας προς τις Η.Π.Α. Έτσι οι Αμερικανοί κράτησαν μια στάση ουδετερότητας η οποία και την Ελλάδα έβλαψε με την άρνηση παροχής νέων δανείων και βοήθησε έμμεσα την κεμαλική Τουρκία.

Η τέταρτη δύναμη της εποχής, η Ιταλία, είχε ίδιες βλέψεις στην Μικρά Ασία. Οι Ιταλοί άργησαν να εισέλθουν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διότι ήθελαν να σιγουρευθούν ότι θα βρίσκονται στην πλευρά των νικητών. Οι Ιταλοί ήθελαν να συμμετάσχουν στο παιγνίδι του Ευρωπαϊκού Ιμπεριαλισμού και η συμμαχία τους με τις δυνάμεις της Entente απέβλεπε σε εδαφικά οφέλη υπέρ της Ιταλίας. Αποβίβασαν δυνάμεις στην Αττάλεια, στην Νότια Μικρά Ασία, και άρχισαν να προελαύνουν προς την Σμύρνη. Οι άλλες δυνάμεις τότε χρησιμοποίησαν τους Έλληνες ως αντίβαρο στην Ιταλική στρατιωτική παρουσία στην Τουρκία. Τελικά οι Ιταλοί υποχρεώθηκαν να αποχωρήσουν από την Μικρά Ασία και έλαβαν ως ανταμοιβή για την συμμετοχή τους στον πόλεμο τα Δωδεκάνησα.

Τελευταία, αλλά εξίσου σημαντική, είναι η συμμετοχή της Σοβιετικής Ρωσίας στο παιγνίδι των δυνάμεων στην Μεσόγειο. Το όνειρο των Ρώσων από τις αρχές του 18ου αιώνα ήταν να γίνει η Μαύρη Θάλασσα Ρωσική λίμνη και να μπορούν τα Ρωσικά πλοία να διέρχονται τα Στενά των Δαρδανελλίων προς το Αιγαίο και την Μεσόγειο ελεύθερα. Οι Ρώσοι ήταν πολύ δυσαρεστημένοι με την Συνθήκη των Σεβρών η οποία επέτρεπε την ελεύθερη ναυσιπλοΐα όλων των πλοίων από το Αιγαίο προς την Μαύρη Θάλασσα και αντίθετα. Αυτό το γεγονός έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της Ρωσίας από τον Νότο αλλά και μετέτρεπε την Μαύρη θάλασσα σε διεθνή λίμνη, πράγμα που δεν εξυπηρετούσε καθόλου τα Σοβιετικά συμφέροντα. Η νέα Σοβιετική ηγεσία υπό τον Βλαδίμηρο Λένιν είδε στο πρόσωπο του Κεμάλ τον αναντικατάστατο φίλο που θα βοηθούσε στην προώθηση των ρωσικών ζητημάτων στο Αιγαίο και την Μαύρη Θάλασσα. Οι Ρώσοι ήλπιζαν, επιπλέον, ότι μέσω του Κεμάλ θα εμπόδιζαν την περαιτέρω διείσδυση των Αγγλο-Γάλλων στην Ανατολή. Έτσι τροφοδότησαν τον Κεμάλ με χρυσό και όπλα, με σκοπό να ισχυροποιήσει την θέση του στην Τουρκία εκδιώκοντας τους φιλο-δυτικούς Έλληνες και εγκαθιστώντας, όπως ήλπιζαν, μια φιλο-σοβιετική κυβέρνηση.

Όσο βέβαια και αν προσπαθούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν θα ήταν δυνατόν οι Τούρκοι να ανασυγκροτηθούν και να αντιπαλέσουν σε έναν εμπειροπόλεμο Ελληνικό στρατό, αν δεν διέθεταν το πλεονέκτημα δύο καθοριστικών παραγόντων: χρόνο και έναν ικανότατο αρχηγό, τον Μουσταφά Κεμάλ. Ο παράγων χρόνος δόθηκε στους Τούρκους όταν οι Σύμμαχοι χρειάσθηκαν δύο περίπου χρόνια συζητήσεων, μετά την συνθηκολόγηση της Γερμανίας το 1918, για να καταλήξουν στην Συνθήκη των Σεβρών το 1920. Πιστεύεται ότι αυτή η περίοδος ήταν καθοριστική για την ανασυγκρότηση του Τουρκικού Στρατού υπό τον Κεμάλ και την εθνικιστική του προπαγάνδα. Ο ίδιος ο Κεμάλ θεωρείται ο ικανότερος Τούρκος πολιτικός από την εποχή του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς τον 16ο αιώνα και φυσικά θεμελιωτής της σύγχρονης Τουρκίας.

Οι συγκυρίες, επομένως, που συνήργησαν για την Μικρασιατική καταστροφή το 1922 ήταν πολλές και ποικίλες. Η ελληνική κυβέρνηση της περιόδου 1920-1922 δεν στάθηκε ικανή να κατανοήσει που κατευθυνόταν η χώρα με την πολιτική που ακολουθούσε. Τα πολιτικά και στρατιωτικά λάθη της ελληνικής ηγεσίας ήταν μία από τις αιτίες που οδήγησαν στην ελληνική ήττα. Ο κυριότερος λόγος ίσως, όμως, ήταν η αντιπαλότητα και τα συγκρουόμενα συμφέροντα της Αγγλικής, Γαλλικής, Αμερικανικής, Ιταλικής και Ρωσικής πολιτικής στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και η ταχύτητα με την οποία ανασυγκροτήθηκε ο Τουρκικός στρατός υπό τον Κεμάλ Αττατούρκ. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν ο θάνατος, οι κακουχίες και η προσφυγιά για ενάμισι περίπου εκατομμύριο Έλληνες που ζούσαν στην Μικρά Ασία μέχρι τον Αύγουστο του 1922.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Τα παρακάτω βιβλία αποτελούν βασικά βοηθήματα για την περαιτέρω διερεύνηση από τον αναγνώστη του ρόλου και της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

M. S. Anderson. *The Eastern Question 1774-1923*. London: Macmillan, 1966 (1987). Αναφέρεται σε όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις αλλά περισσότερο στην Αγγλική και Γαλλική πολιτική.

Marian Kent. Editor. *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London: Allen & Unwin, 1984. Μικρά επιστημονικά δοκίμια από Πανεπιστημιακούς για την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γύρω από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Louis P. Cassimatis. *American Influence in Greece 1917-1929*. Kent, Ohio, USA: Kent State University, 1988. Αναφέρεται στην Αμερικανική πολιτική.

Ανδρέας Η. Ζαπάντης. *Ελληνο-Σοβιετικές Σχέσεις 1917-1941*. Αθήνα: Εστία, 1989. Αναφέρεται στην Σοβιετική πολιτική έναντι της Ελλάδος και, εν μέρει, της Τουρκίας για την περίοδο 1920- 1922.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος. *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900- 1945*. Αθήνα: Εστία, 1992. Μία συνολική και περιληπτική θεώρηση των πραγμάτων από Ελληνική έποψη.

Douglas Dakin. *Η Ενοποίηση της Ελλάδος 1770-1923*. Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1990. Περιέχει συνοπτικό κεφάλαιο με τα εσωτερικά γεγονότα στην Ελλάδα την περίοδο 1920-1923.

George Paton. *Problems and Issues in American Foreign Policy: Documents & Readings*. Vol. II: Since 1914. Lexington, Mass.: Heath, 1978. Πολύ γνωστή συλλογή κειμένων και άρθρων σχετικών με θέματα Αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1914. Περιέχει τα 14 σημεία του Γούντροου Γουίλσον.

2

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΕΛΛΑΔΑ

Μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, τον Αύγουστο του 1922, εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες που ζούσαν στην Τουρκία αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τον Ελληνικό στρατό που οπισθοχωρούσε για να αποφύγουν τα αντίποινα από την πλευρά των Τούρκων. Σε μια χώρα όμως που ο πληθυσμός της ήταν μόλις πέντε εκατομμύρια, το ενάμισι (περίπου) επιπλέον εκατομμύριο των προσφύγων που τελικά κατέφυγαν στην Ελλάδα δημιούργησε οξύτατο οικονομικό και κοινωνικό πρόβλημα. Η οικονομική αφαίμαξη που είχε υποστεί η Ελλάδα από το 1912 λόγω των συνεχών πολέμων, την έφερε σε τόσο δύσκολη θέση ώστε δεν ήταν δυνατόν να συνδράμει ούτε και πρόσκαιρα αυτόν τον όγκο των προσφύγων. Η χώρα βρέθηκε σε πλήρη αδυναμία να αναλάβει την εγκατάστασή τους στην ελληνική γη, δεδομένου ότι οι μισοί περίπου πρόσφυγες ήταν αγρότες. Τελικά, ένας ειδικός οργανισμός, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Refugee Settlement Commission), η οποία οργανώθηκε από την Κοινωνία των Εθνών, και τέθηκε υπό την αιγίδα της, ανέλαβε την εγκατάσταση των αγροτών, και αργότερα μέρους των αστών, προσφύγων στην Ελλάδα.

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)

Οι πρόσφυγες είχαν αρχίσει να καταφθάνουν στην Ελλάδα από το 1912, την εποχή της αρχής των Βαλκανικών Πολέμων. Οι πόλε-

μοι μεταξύ των χωρών της Βαλκανικής χερσονήσου είχαν αρνητικό αντίκτυπο σε μεγάλο αριθμό πολιτών που ζούσαν στις περιοχές που διεξάγονταν οι μάχες, διότι οι εμπόλεμοι προχώρησαν σε απελάσεις πολιτών αντιπάλων κρατών. Είναι μάλλον αδύνατον να υπολογίσει κανείς τους ακριβείς αριθμούς των διακινηθέντων πληθυσμών μεταξύ 1912-1920. Σύγχρονοι με τα γεγονότα συγγραφείς υπολογίζουν ότι ανάμεσα στους πληθυσμούς αυτούς τα άτομα ελληνικής καταγωγής υπερβαίνουν τις 100.000. Ο κύριος παράγοντας που κάνει ανέφικτο τον εντοπισμό και την αριθμητική καταμέτρηση αυτών των προσφυγικών πληθυσμών είναι το γεγονός ότι η απογραφή του 1920 δεν κάνει διαχωρισμό μεταξύ προσφύγων και εντοπίων. Είναι όμως βέβαιο ότι ο μεγαλύτερος αριθμός προσφύγων ήρθε το 1922 με τον ελληνικό στρατό, μετά την κατάρρευση του μετώπου, και λίγο αργότερα με την ανταλλαγή των πληθυσμών.[1] Δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας βεβαιώνουν για τον ακριβή αριθμό των προσφύγων στην Ελλάδα. Η μόνη επίσημη πηγή είναι η απογραφή του 1928 η οποία βέβαια έγινε αφού οι πρόσφυγες ζούσαν ήδη μερικά χρόνια στον ελληνικό χώρο και η αριθμητική τους σύσταση είχε αλλοιωθεί λόγω γεννήσεων και θανάτων.

Μέχρι τον Αύγουστο του 1922 το προσφυγικό ζήτημα στην Εγγύς Ανατολή αφορούσε κυρίως στους Ρώσους πρόσφυγες διότι από τα τέλη του 1921 η εμφύλια διαμάχη μεταξύ του Κόκκινου Στρατού και των τσαρικών στρατευμάτων έδιωξε από το θέατρο του πολέμου στην Νότια Ρωσία χιλιάδες Ρώσους, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Με την βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ) τους χορηγήθηκαν ειδικά «διαβατήρια» για διάφορες χώρες της Ευρώπης. Με την κατάρρευση όμως του ελληνο-τουρκικού μετώπου χιλιάδες έλληνες πρόσφυγες κατευθύνθηκαν επίσης προς την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρα, όπου και συγκεντρώθηκαν με την ελπίδα να βρουν μέσο μεταφοράς και να περάσουν στην Ελλάδα. Η μεγάλη μάζα των Ελλήνων προσφύγων προξένησε το ενδιαφέρον του Dr Fritzof Nansen, Υπάτου Αρμοστή της ΚΤΕ για τους Ρώσους πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη.

Ο F. Nansen, στην αναφορά του της 5/18 Νοεμβρίου 1922 προς την ΚΤΕ σχετικά με το έργο της περιθάλψεως των Ρώσων προσφύγων, αναφέρθηκε και στην δραματική εικόνα των Ελλήνων προσφύγων που προσπαθούσαν να φύγουν για την Ελλάδα. Σημείωνε ότι οι πρόσφυγες δεν έφεραν μαζί τους περιουσιακά στοιχεία (εκτός από αυτούς που κινήθηκαν από την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα) και είχαν άμεση ανάγκη όχι μόνον στέγης αλλά και χειμερινών ρούχων και κουβερτών για να αντιμετωπίσουν τον επερχόμενο χειμώνα. Τον Φεβρουάριο του επομένου χρόνου (1923), ο Nansen επανήλθε στο θέμα των Ελλήνων προσφύγων και σε μία από τις αναφορές του επεσήμανε την σοβαρότητα της καταστάσεως. Αφού περιέγραψε την δραματική κατάσταση των Ελλήνων προσφύγων, η οποία όλο και χειροτέρευε, πρότεινε να αναλάβει η ΚΤΕ πρωτοβουλία για να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της συγκεντρώσεως τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Κωνσταντινούπολη. Την ίδια περίοδο η Ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να ζητήσει επισήμως την τεχνική και οικονομική βοήθεια της ΚΤΕ υπέρ των προσφύγων. Η ΚΤΕ αποδέχθηκε την έκκληση και έστειλε στην Αθήνα μια ειδική επιτροπή η οποία εξέτασε την κατάσταση των προσφύγων και την οικονομική θέση της Ελλάδας. Τελικά, τον Ιούλιο του 1923 ενεκρίθη το γενικό σχέδιο για την αποκατάσταση των προσφύγων, το οποίο περιλάμβανε την έκδοση ειδικού δανείου και την δημιουργία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ).[2]

Για την νομική πλευρά του σχεδίου αποκαταστάσεως συνετάγη ειδικό Πρωτόκολλο και Οργανικός Κανονισμός τα οποία εγκρίθηκαν από την ΚΤΕ τον Σεπτέμβριο του 1923. Τα έγγραφα αυτά προέβλεπαν την δημιουργία της ανεξάρτητης από το Ελληνικό κράτος ΕΑΠ και την υποχρέωση της ελληνικής κυβερνήσεως να παραχωρήσει στην ΕΑΠ 5.000.000 στρέμματα γης για την εγκατάσταση των προσφύγων και να εξεύρει δάνειο μέχρι ποσού 6.000.000 λιρών αγγλίας. Όταν όμως πέρασε ένας χρόνος, άρχισαν να διαφαίνονται τα προβλήματα που θα δημιουργούνταν λόγω των ασαφειών που περιείχαν οι αρχικές συμφωνίες. Έτσι, οι

δυο πλευρές (ΕΑΠ και Ελληνική Κυβέρνηση) ζήτησαν την αναθεώρηση των συμφωνιών. Τα αναθεωρημένα κείμενα των δύο ανωτέρω συμφωνιών προέβλεπαν την απαγόρευση εγκαταστάσεως κολίγων (καλλιεργητών των πρώην τσιφλικιών [δες παρακάτω σ. 27-30]) στις εκτάσεις που θα παραχωρούνταν στην ΕΑΠ, την πλήρη νομική ανεξαρτησία της ΕΑΠ από την ελληνική κυβέρνηση, και την άδεια της χορηγήσεως δανείου μέχρι ποσού 10.000.000 λιρών.

Η ΕΑΠ θέλησε να διασαφηνίσει το νομικό καθεστώς των γαιών γιατί φάνηκε αμέσως το πρόβλημα της στενότητος της γης. Σκοπός της ήταν να εξασφαλίσει την διάθεση γης για την εγκατάσταση των προσφύγων και επομένως την επιτυχία του έργου της. Θέλησε επιπλέον να επιβεβαιώσει την λειτουργία της ως αυτονόμου οργανισμού υπαγομένου κατευθείαν στο Συμβούλιο της ΚΤΕ. Η ενέργεια αυτή κρίθηκε αναγκαία γιατί ήδη είχαν αρχίσει να παρουσιάζονται οι πρώτες απόπειρες επεμβάσεως του ελληνικού κράτους στις εργασίες της ΕΑΠ. Οι διαξιφισμοί επικεντρώνονταν στα προβλήματα κατά την σύναψη συμβολαίων με εργολάβους και στο ότι η ΕΑΠ επέμενε να είναι η μόνη που θα έχει νομική ευθύνη και δικαιοδοσία επί των υπαλλήλων της, ακόμα και αν αυτοί ήταν αποσπασμένοι από διάφορες ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες. Οι τριβές κορυφώθηκαν κατά την εποχή της δικτατορίας του Παγκάλου (1925-1926) λόγω της επιμονής της ελληνικής πλευράς να προσαχθούν σε στρατοδικείο υπάλληλοι της ΕΑΠ με την κατηγορία των ατασθαλιών. Στην Θεσσαλονίκη άρχισε πολύκροτη δίκη η οποία όμως δεν έληξε ποτέ αφού η πτώση της δικτατορίας εξομάλυνε τις σχέσεις ΕΑΠ και κράτους. Η Ελληνική Κυβέρνηση από την πλευρά της επεδίωξε και επέτυχε την αύξηση του ποσού που είχε δικαίωμα να αντλήσει ως δάνειο. Βέβαια αναγκάσθηκε να οπισθοχωρήσει στα ζητήματα δικαιοδοσίας της ΕΑΠ.[3]

Η ΕΑΠ διευθυνόταν από τέσσερα μέλη: δύο διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση με την έγκριση της ΚΤΕ, ένα από το Συμβούλιο της ΚΤΕ και το τέταρτο μέλος, ο πρόεδρος, ήταν Αμερικανός πολίτης και αντιπρόσωπος μιας εκ των φιλανθρωπικών οργανώσεων με δραστηριότητες σε παγκόσμια κλίμακα. Πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ διορίσθηκε ο Henry Morgenthau, διοικητικό μέλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και της φιλανθρωπικής οργανώσεως Near East Relief καθώς και τέως πρέσβης των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη. Το δεύτερο ξένο μέλος της ΕΑΠ ήταν ο Βρετανός συνταγματάρχης Campbell που είχε εμπειρία σε διοικητικά θέματα επειδή είχε υπηρετήσει στον Ινδικό στρατό. Τα μέλη από την πλευρά της Ελλάδος ήταν ο Στέφανος Δέλτα, σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης και σύζυγος της Πηνελόπης Δέλτα και ο Περικλής Αργυρόπουλος, πρώην πρέσβης της Ελλάδας στις Σκανδιναβικές χώρες και με εμπειρία στα θέματα των προ του 1922 προσφύγων.[4]

Με αυτή την σύνθεση η ΕΑΠ άρχισε την μελέτη για την χάραξη του γενικού πλάνου της αποκαταστάσεως των προσφύγων το οποίο βασιζόταν στην παραχώρηση των γαιών από την ελληνική κυβέρνηση. Οι πιο πρόσφορες γαίες βέβαια ήταν αυτές των τσιφλικιών, οι οποίες έπρεπε να είχαν ήδη απαλλοτριωθεί από πολύ καιρό σύμφωνα με την ψηφισμένη νομοθεσία.

Η Απαλλοτρίωση των Τσιφλικιών

Το θέμα της απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών έλαβε τεράστιες διαστάσεις κυρίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι πρώτες πραγματικές προσπάθειες για απαλλοτριώσεις τσιφλικιών σε ολόκληρη την επικράτεια είχαν αρχίσει από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Τον Δεκέμβριο/Ιανουάριο 1918 ψηφίστηκε ο νόμος 1072, ο οποίος βασιζόταν στα Συντάγματα του 1864 και 1911. Δυστυχώς οι διατάξεις του νόμου 1072 δεν εφαρμόστηκαν σε μεγάλη κλίμακα λόγω νομικών κωλυμάτων αλλά και κακής οργανώσεως των υπηρεσιών που επρόκειτο να τις εφαρμόσουν.[5]

Το 1920 ο Βενιζέλος υποσχέθηκε καινούρια αγροτική νομοθεσία η οποία όμως ανεστάλη τον Νοέμβριο του ιδίου έτους, μετά την ήττα του στις εκλογές. Η φιλοβασιλική κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη προσπάθησε να εισαγάγει νέο νόμο. Μετά όμως

από πιέσεις εβδομήντα πέντε βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος, ο Γούναρης αποφάσισε να εγκαταλείψει την προσπάθεια για να ψηφιστεί νέα αγροτική νομοθεσία. Αργότερα, στις αρχές του 1922, ψηφίστηκε ο νόμος 2922 ο οποίος όμως δεν εφαρμόστηκε αφού τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους έγινε η «επανάσταση» των συνταγματαρχών Στυλιανού Γονατά και Νικολάου Πλαστήρα. Τελικά οι νόμοι που εφαρμόστηκαν εξεδόθησαν μετά το 1923 και επιτάχυναν κατά πολύ τις απαλλοτριώσεις.[6]

Τα μεγάλα τσιφλίκια δεν ανήκαν μόνο σε Τούρκους ή Έλληνες της διασποράς. Μερικά ήταν ιδιοκτησίες ξένων υπηκόων, κυρίως Άγγλων, Γάλλων και Ιταλών. Η αγροτική νομοθεσία όμως δεν έκανε διάκριση μεταξύ των ιδιοκτητών. Έτσι η προσπάθεια των ελληνικών κυβερνήσεων να απαλλοτριώσουν και τα κτήματα που ανήκαν σε ξένους δημιούργησε σε μερικές περιπτώσεις οξείες διαμάχες με πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις. Οι Βρετανοί ιδιοκτήτες θεωρούσαν την νομοθεσία που τους αφορούσε ψηφοθηρική και αντιδρούσαν έντονα σε κάθε προσπάθεια εφαρμογής της. Η βρετανική πλευρά υποστήριζε επίσης ότι κατά την διαδικασία της εγκαταστάσεως πολλοί πρόσφυγες τοποθετήθηκαν σε κτήματα που ανήκαν σε Βρετανούς πολίτες χωρίς να έχουν προηγουμένως απαλλοτριωθεί και χωρίς να έχουν αποζημιωθεί οι ιδιοκτήτες τους. Η ελληνική κυβέρνηση δεν αντέδρασε στις διαμαρτυρίες των Άγγλων και μέχρι το 1926 δεν είχε αποζημιώσει τους κατόχους γαιών. Αυτή η κατάσταση περιέπλεξε την έκδοση του προσφυγικού δανείου. Η ένταση εξομαλύνθηκε αργότερα όταν από το 1927 μέχρι το 1930 αποζημιώθηκαν (με όρους ευνοϊκότερους από αυτούς που προσφέρθηκαν σε Έλληνες ιδιοκτήτες τσιφλικιών) οι Γάλλοι και Βρετανοί υπήκοοι.[7]

Δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα επίσημες στατιστικές για τις απαλλοτριώσεις των κτημάτων. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται από τις μελέτες του Μπάμπη Αλιβιζάτου (Πίνακας 1), ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι αριθμοί που δημοσιεύει προέρχονται από πηγές που ήντλησε από το Υπουργείο Γεωργίας. Έτσι μαθαίνουμε ότι ενώ την περίοδο 1918-1922 είχαν αρχίσει οι διαδικασίες για απαλλοτρίωση σε 76 μεγάλα κτήματα, την περίοδο 1923-1930 ο αριθμός αυτός ανήλθε σε 1445.[8]

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΔΙΑ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ (1918-1931)

(ανά έτος και ανά διαμέρισμα)

Έτη	Αριθμός Τσιφλικιών	Διαμέρισμα	Αριθμός Τσιφλικιών
1918-1919	1	Θεσσαλία-Άρτα	536
1920	63		
1921-1922	12	Μακεδονία	422
1923	642		
1924	271	Ήπειρος	391
1925	290		
1926	46	Θράκη	9
1927	100		
1928	47	Στερεά-Εύβοια	234
1929	26		
1930	23	Πελοπόννησος	22
1931	10		
1918-1931 Εθνικά κτήματα	92	Νήσοι Αιγαίου Κρήτη	8 1
Σύνολο	1.623	Σύνολο	1.623

Πηγή: Babis Alivizatos, *La reforme agraire en Grece au point de vue economique et social* (Paris: Les Presses Modernes, 1932) pp. 238-239 — Μπάμπης Αλιβιζάτος, *Η Μεταπολεμική Εξέλιξις της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας* (Αθήνα: 1935), σ. 42, πίνακας VII.

Είναι φανερή η επιτάχυνση της προσπάθειας να απαλλοτριωθεί όλο και περισσότερη γη μετά την έλευση των προσφύγων, λόγω της πληθυσμιακής πίεσης που δεχόταν η Ελλάδα, παρά τις πολιτικές και οικονομικές δυσκολίες που υφίστατο. Η αιτία φυ-

σικά βρίσκεται στην ανάγκη εξευρέσεως εκτάσεων για την εγκατάσταση των προσφύγων από την ΕΑΠ.

Γη που παρεδόθη στην ΕΑΠ

Αντίθετα με την κατάσταση που υπάρχει στον τομέα των αριθμητικών δεδομένων της απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών, οι αριθμοί που εμφαίνουν τις γαίες που παραδόθηκαν στην ΕΑΠ είναι σχετικά ακριβείς και από επίσημες πηγές.[9] Αμέσως μετά την ίδρυση της ΕΑΠ στα τέλη του 1923, η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε σε αδυναμία να διαθέσει στην Επιτροπή τα 5.000.000 στρέμματα που είχε υποσχεθεί. Στις αρχές όμως του 1924, όταν ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία, εκτάσεις βασιλικών γαιών τέθηκαν υπό τον έλεγχο του κράτους. Συνεπώς οι διαθέσιμες για την εγκατάσταση γαίες ήταν οι βασιλικές στην Μακεδονία και όσες ελέγχονταν από το κράτος με την εφαρμογή των απαλλοτριώσεων. Στα μέσα της ίδιας χρονιάς 252.000 στρέμματα είχαν παραδοθεί στην ΕΑΠ με καθαρούς τίτλους ιδιοκτησίας. Η γη που ανήκε στους μουσουλμάνους που θα έφευγαν από την Ελλάδα (μετά τη συμφωνία Ελλάδας-Τουρκίας για την ανταλλαγή των πληθυσμών) δεν ήταν διαθέσιμη ακόμη γιατί δεν είχε διευκρινιστεί αν το ελληνικό κράτος μπορούσε να την χρησιμοποιήσει κατά βούληση ή δεσμευόταν από την συμφωνία ανταλλαγής. Άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος της εκτάσεως των τουρκικών τσιφλικιών —μόλις οι ιδιοκτήτες τους αναχώρησαν από την Ελλάδα με την εφαρμογή της ανταλλαγής— είχε κατοικηθεί από κολίγους οι οποίοι δούλευαν στα κτήματα αυτά. Επομένως ήταν δύσκολο να παραδοθεί αυτή η γη στους πρόσφυγες. Δεν υπήρχαν όμως πολλές διαθέσιμες εκτάσεις ούτε και στη Δυτική Θράκη διότι σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923) οι μουσουλμάνοι αυτής της περιοχής δεν υπέκειντο στην ανταλλαγή και μπορούσαν να παραμείνουν στις εστίες τους.[10]

Η ανάγκη εξευρέσεως διαθεσίμων εκτάσεων ήταν τόσο μεγάλη ώστε η ελληνική κυβέρνηση συμφώνησε με την Εθνική Τράπεζα για ένα δάνειο 50 εκατομμυρίων δραχμών για την αγορά

ιδιωτικών γαιών στην Δυτική Θράκη. Οι εκτάσεις αυτές μαζί με 100.000 στρέμματα βασιλικών γαιών θα παραδίδονταν αμέσως στην ΕΑΠ. Το πρόβλημα της διαθέσεως γης λύθηκε εν μέρει και προσωρινά όταν τον Αύγουστο του 1924 ο Υπουργός Γεωργίας με επιστολή του, παρέδωσε στην ΕΑΠ τις εγκαταλειφθείσες από μουσουλμάνους γαίες. Η παράδοση αυτή όμως δεν έγινε με επίσημη νομική πράξη, γεγονός που δημιούργησε πολλά κωλύματα στη διανομή των εκτάσεων στους πρόσφυγες από την ΕΑΠ. Παράλληλα, απαγορεύθηκε η εγκατάσταση προσφύγων σε ελαιώνες και αμπελώνες για να προστατευθεί η παραγωγή αυτών των ειδών. Το γεγονός αυτό απέκλεισε τις μαζικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στα νησιά (εκτός της Κρήτης) μια που εκεί οι πρόσφορες για καλλιέργεια σιτηρών γαίες ήταν πολύ περιορισμένες. Στα τέλη του 1925 είχαν τυπικά διατεθεί στην ΕΑΠ 6.676.499 στρέμματα γης και μέχρι το 1926 7.356.735 στρέμματα. Παρ' ότι είναι φανερό ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε εκπληρώσει την υποχρέωσή της για παράδοση 5.000.000 στρεμμάτων η γη που τελικά παραδόθηκε δεν ήταν όλη καλλιεργήσιμη. Βέβαια η ελληνική πλευρά ισχυρίσθηκε ότι οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ανέρχονταν σε 4.700.000 στρέμματα. Από τα 8.610.000 στρέμματα που είχαν τελικά παραδοθεί μέχρι το 1929 μόνο τα 5.257.410 μπορούσαν να καλλιεργηθούν. Πιστεύεται ότι οι αριθμοί αυτοί μπορεί να μην είναι ακριβείς διότι η έλλειψη κτηματολογίου έκανε αδύνατη την ακριβή γνώση της εκτάσεως των γαιών. Παρ' όλα αυτά αξιωματούχοι της ΕΑΠ δήλωναν ότι οι αριθμοί αυτοί τελικά δεν βρίσκονταν πολύ μακριά από την πραγματικότητα.[11]

Παρά το γεγονός ότι οι πρόσφυγες επιτάχυναν την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών μόνο λίγοι απ' αυτούς εγκαταστάθηκαν τελικά σε απαλλοτριωμένες γαίες. Από τα 7.356.735 στρέμματα που είχε στη διάθεσή της η ΕΑΠ το 1926 μόνο 802.470 προέρχονταν από απαλλοτριωμένες γαίες σε σύνολο 6.515.382 στρεμμάτων απαλλοτριωμένων μέχρι το 1931.[12]

Η Διαδικασία της Εγκαταστάσεως

Όπως έχει ήδη αναφερθεί αρκετοί πρόσφυγες είχαν αρχίσει να καταφθάνουν από την Μικρά Ασία πριν την δημιουργία της ΕΑΠ, στα τέλη του 1923. Για την εγκατάσταση αυτών των προσφύγων, η ελληνική κυβέρνηση είχε αρχίσει να εφαρμόζει ένα σχέδιο σταδιακής αποκαταστάσεως. Μέχρι το 1922 είχαν αποκατασταθεί 652 αγροτικές οικογένειες στη Θεσσαλία, 66.920 στη Μακεδονία και 3.053 σε άλλες περιοχές της Ελλάδος. Μάλιστα το 1923 η «επαναστατική κυβέρνηση» των Γονατά-Πλαστήρα διένειμε σ' αυτούς τους πρόσφυγες περισσότερα από 125.000 ζώα, 75.000 κάρα του στρατού και διάφορα αγροτικά εργαλεία.[13]

Η εγκατάσταση προσφύγων από μέρους της ΕΑΠ ακολούθησε μια αργή πορεία στην αρχή και μέχρι τον Μάιο του 1925 μόνο 66.938 οικογένειες είχαν εγκατασταθεί. Μέχρι το τέλος του επομένου χρόνου όμως, με την διάθεση του προσφυγικού δανείου, είχαν εγκατασταθεί 147.249 οικογένειες (Πίνακας 2). Μερικές ακόμα εγκαταστάθηκαν μέχρι το τέλος του 1928 όταν η ΕΑΠ διέκοψε αυτή της την δραστηριότητα λόγω ελλείψεως χρημάτων. Ο αριθμός όμως των οικογενειών που δεν είχαν ακόμα αποκατασταθεί, μετά από αυτή τη χρονολογία, ήταν πολύ μικρός.[14]

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΤΩΝ ΥΠΟ ΕΑΠ (1924-1926)

Ημερομηνία (έως)		Οικογένειες
30 Απριλίου	1924	13.000
31 Ιουλίου	1924	23.000
Τέλος	1924	65.583
Μάρτιος	1925	66.938
31 Δεκεμβρ.	1925	147.333 [;]
30 Ιουνίου	1926	147.249 [;]

Πηγή: League of Nations [LON], *Second Quarterly Report*, Athens, 25 May 1924, p. 2 — LON, *Third Quarterly Report*, Athens, 3 August 1924, p. 2 — LON, *Monthly Summary*, 5 (1925) : 72 — LON, *Monthly Summary*, 6 (1926): 59 — LON, *Ninth Quarterly Report*, Athens, 1 March 1926, p. 3 — LON, *L' Etablissement des Refugies en Grece* (Geneve: 1926), p. 85.

Μέχρι τα μέσα του 1926 είχαν δημιουργηθεί 1.993 αγροτικοί προσφυγικοί συνοικισμοί εκ των οποίων οι 1.378 ήταν στη Μακεδονία. Από τους συνοικισμούς αυτούς μόνο το 24% δημιουργήθηκε εξ αρχής. Οι υπόλοιποι ήταν πρώην τουρκικοί ή βουλγαρικοί συνοικισμοί των οποίων οι κάτοικοι είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία και στην Βουλγαρία αντίστοιχα.[15]

Έγγειος Ιδιοκτησία και Κτηματολόγιο

Η αγροτική εγκατάσταση 150.000 περίπου προσφυγικών οικογενειών θα θεωρείτο ολοκληρωμένη μόνο εάν η κάθε οικογένεια αποκτούσε νόμιμο τίτλο επί της γης που της είχε δοθεί. Δεν υπήρχε όμως κτηματολόγιο κι επιπλέον στην Μακεδονία τα όρια των χωριών (κτίσματα και γαίες) δεν ήταν καθορισμένα, ούτε ήταν γνωστά επακριβώς τα όρια της κάθε ιδιοκτησίας. Γι' αυτό το λόγο μέχρι το 1926 δεν είχαν δοθεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις οι νόμιμοι τίτλοι των γαιών που είχαν παραδοθεί στην ΕΑΠ. Ορισμένοι τίτλοι, βέβαια, μπορούσαν να παραχωρηθούν για τις πρώην τουρκικές ιδιοκτησίες και τις απαλλοτριωμένες γαίες, αλλά για τις υπόλοιπες χρειαζόταν κτηματογραφική εργασία. Αυτό το γεγονός δημιουργούσε προβλήματα στην ΕΑΠ όταν χρειαζόταν να αξιολογήσει χρηματικά τα αγροτεμάχια που διένεμε και να χρεώσει τους πρόσφυγες. Οι υπάλληλοί της δεν γνώριζαν την ακριβή έκταση και ποιότητα της γης. Πολλές δε διαμάχες ξέσπαγαν μεταξύ προσφύγων, ακτημόνων και ιδιοκτητών στην ύπαιθρο, όταν επρόκειτο για διανομή γαιών από πρώην τσιφλίκια, επειδή και οι χωρικοί δεν ήξεραν ποιο κομμάτι γης έπρεπε να καλλιεργήσουν.[16]

Κατά την διάρκεια του 1924 η ΕΑΠ άρχισε την διαδικασία της οργανώσεως μιας υπηρεσίας κτηματογραφήσεων. Πρωταρχικός της σκοπός ήταν να ορίσει τις διαστάσεις και τα όρια των αγροτικών σχηματισμών (χωριά και γαίες) και κατά δεύτερο λό-

γο να καθορίσει τα όρια της κάθε ιδιοκτησίας. Μέχρι όμως το 1926 η έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού εμπόδισε την σε μεγάλη κλίμακα κτηματογράφηση. Το έτος αυτό συνήφθη συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση που όριζε ότι η ΕΑΠ θα είχε στη διάθεσή της ένα αεροπλάνο διά την από αέρος κτηματογράφηση. Αυτή η μέθοδος καταμετρήσεως γαιών θεωρείτο ταχύτερη χρονικά αλλά και αναγκαία λαμβάνοντας υπόψη την έκταση της κτηματογραφούμενης γης. Ενώ μέχρι το έτος εκείνο μόνο 300.000 στρέμματα είχαν καταμετρηθεί από την ΕΑΠ και 560.000 από το Υπουργείο Γεωργίας, με τη βοήθεια του αεροπλάνου αλλά και τον σχηματισμό 111 ομάδων κτηματογραφήσεως 12.611.260 στρέμματα μετρήθηκαν και 4.113.430 στρέμματα διανεμήθηκαν με την διάθεση τίτλων στους δικαιούχους, μεταξύ 1927 και 1930.[17] Η διάλυση της ΕΑΠ τον Δεκέμβριο του 1930 σταμάτησε το έργο της κτηματογραφήσεως.

Προσφυγικές Κατοικίες

Ο τεράστιος αριθμός προσφύγων δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει και κρίση στέγης στην Ελλάδα της δεκαετίας 1920 - 1930. Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι έμεναν αρχικά στις πλατείες της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά περιμένοντας τη μεταφορά τους σε μέρη που θα εποίκιζαν. Κατά την διάρκεια του χειμώνα 1922-1923 οι πρόσφυγες μεταφέρθηκαν προσωρινά σε εργοστάσια, σχολεία, θέατρα, εκκλησίες, σιδηροδρομικούς σταθμούς και γενικά μεγάλα δημόσια κτίρια. Την περίθαλψή τους ανέλαβαν μεγάλες φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος και δαπάνησε 3.000.000 δολάρια.[18]

Θέλοντας η ΕΑΠ να βρει μια άμεση λύση για το οικιστικό πρόβλημα των αγροτών, αλλά και αργότερα των αστών προσφύγων, το καλοκαίρι του 1924 συνήψε συμφωνία με την γερμανική κατασκευαστική εταιρεία Somerfield-D.H.T.G. για την αγορά 10.000 ξυλίνων σκελετών οικίσκων. Η ΕΑΠ θα χορηγούσε τους σκελετούς και τα κεραμίδια για την σκεπή ενώ οι πρόσφυγες θα έκτιζαν τους τοίχους. Αλλά παρά το γεγονός ότι ο γερμανικός

Οίκος επρόκειτο να παραδώσει την παραγγελία σε 6 έως 8 μήνες η ολοκλήρωση της παράδοσης άργησε για δύο χρόνια, πράγμα που δημιούργησε τεράστια προβλήματα και καθυστέρησε την εγκατάσταση των προσφύγων.[19]

Μέχρι το 1926 είχαν αγοραστεί από ελληνικές και γερμανικές εταιρείες 40.557 οικίσκοι ενώ 9.839 ήταν υπό κατασκευή. Επιπλέον, η ΕΑΠ είχε στη διάθεσή της και 65.484 οικίες Τούρκων και Βουλγάρων που είχαν μεταναστεύσει. Εξ αυτών οι 15.848 χρειάζονταν μεγάλες επισκευές για να γίνουν πάλι κατοικήσιμες. Παράλληλα με τις εργασίες της ΕΑΠ η ελληνική κυβέρνηση αγόρασε ή επιδιόρθωσε 4.188 οικίες. Είναι γεγονός ότι μέχρι το 1928 η ΕΑΠ είχε προβλέψει στοιχειώδη στέγαση για όλους τους αγρότες πρόσφυγες.[20]

Οι προσφυγικοί οικίσκοι ήταν συνήθως δύο δωματίων με την προσθήκη ενός στάβλου. Εάν δεν υπήρχε στάβλος η οικογένεια ζούσε στο ένα δωμάτιο και χρησιμοποιούσε το άλλο για τα ζώα, ακριβώς γιατί αυτά αποτελούσαν σημαντικό κεφάλαιο για τον αγρότη. Στις περισσότερες περιπτώσεις παραχωρούνταν στους πρόσφυγες τα υλικά οικοδομής και λίγα χρήματα, για την αμοιβή του ξυλουργού και του κτίστη, ενώ οι ίδιοι έπρεπε να βοηθήσουν τους εργάτες και να φροντίσουν για την μεταφορά των υλικών. Φαίνεται όμως ότι και τα σπίτια των ντόπιων χωρικών σε ολόκληρη την Ελλάδα δεν διέφεραν σε πολλά σημεία. Οι έλληνες χωρικοί ζούσαν επίσης σε δύο δωμάτια: το ένα χρησιμοποιούσαν σαν κουζίνα και τραπεζαρία και το άλλο ως υπνοδωμάτιο.[21]

Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν το πρόβλημα της κατοικίας συνέχισε να υφίσταται στην αγροτική Ελλάδα. Δέκα χιλιάδες από τα σπίτια που χρησιμοποίησε η ΕΑΠ μέχρι το 1929 είχαν υποστεί ζημιές από τις κακές καιρικές συνθήκες σε τέτοιο βαθμό ώστε είχαν καταστεί ακατάλληλα για κατοικίες. Επιπλέον ήταν φανερό ότι υπήρχε συνωστισμός στις οικίες με αποτέλεσμα να χρειάζονται άλλες 12.000 για να αποκτήσει κάθε οικογένεια την δική της. Άλλα προβλήματα παρατηρήθηκαν στα σπίτια των καπνοκαλλιεργητών. Υπολογίστηκε ότι 63.000 προσφυγικές οι-

κογένειες απασχολούνταν με την καπνοκαλλιέργεια και τα σπίτια τους (που είχαν κατασκευαστεί από την ΕΑΠ) δεν είχαν τον κατάλληλο χώρο για την αποξήρανση και επεξεργασία του καπνού. Αυτή η αμέλεια είχε σαν συνέπεια την πτώση της τιμής των ελληνικών καπνών διότι η αποθήκευση του καπνού δεν γινόταν με τον ενδεδειγμένο τρόπο και το προϊόν ήταν κατωτέρας ποιότητος στην διεθνή αγορά.[22]

Υπηρεσίες της ΕΑΠ στους Πρόσφυγες

Δεν είχαν όλοι οι πρόσφυγες την ίδια ανάγκη βοηθείας από την ΕΑΠ. Εκείνοι που την χρειάζονταν λιγότερο ήταν οι πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Σύμφωνα με την Συνθήκη των Μουδανιών της 28 Σεπτεμβρίου / 11 Οκτωβρίου 1922 οι Έλληνες που ζούσαν στην Α. Θράκη έπρεπε να εκκενώσουν την περιοχή αμέσως. Τους επετράπη να μεταφέρουν όλη την κινητή περιουσία τους και έτσι πολλοί απ' αυτούς είχαν τα ζώα τους, τα γεωργικά εργαλεία τους, τη σπορά τους και μερικά προσωπικά αντικείμενα. Το μόνο που χρειάζονταν ήταν γη και στέγη. Οι πρόσφυγες αυτοί υπολογίζονταν σε 17.500 οικογένειες και έγινε μεγάλη προσπάθεια για να εγκατασταθούν γρήγορα όσο το δυνατόν περισσότεροι και να αρχίσουν να καλλιεργούν.[23]

Για τους υπόλοιπους πρόσφυγες η Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας της ΕΑΠ διένειμε, κατά τους έξη πρώτους μήνες της λειτουργίας της, 17.000 άροτρα, 2.000 κάρα, 1 εκατομμύριο οκάδες σπόρο, 11 εκατομμύρια οκάδες αλεύρι, 2 εκατομμύρια οκάδες ζωοτροφών και 1,5 εκατομμύρια οκάδες αραβοσίτου. Οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες όμως κατέστρεψαν τη σοδειά του 1924 με αποτέλεσμα ακόμα και εκείνοι οι πρόσφυγες που θεωρούνταν αυτάρκεις να χρειάζονται αμέσως μεγάλες ποσότητες σίτου για κατανάλωση, σπορά και τροφή για τα ζώα τους. Επειδή η ΕΑΠ βρέθηκε σε αδυναμία να αναλάβει η ίδια την οικονομική επιβάρυνση της αγοράς των προμηθειών για τους πρόσφυγες, η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να διαθέσει μέσω της Εθνικής Τραπέζης τα απαραίτητα κονδύλια στην ΕΑΠ.[24]

Η καταστροφή της σοδειάς δεν ήταν το μόνο γεγονός που μείωσε την επάρκεια σίτου εκείνη τη χρονιά. Μελέτες ειδικών της εποχής απέδειξαν ότι το είδος σίτου που χρησιμοποιείτο από τους χωρικούς δεν ήταν επαρκούς αποδόσεως. Στα τέλη του 1927 η ελληνική κυβέρνηση διαπραγματεύθηκε για λογαριασμό της την αγορά μέσω της Εθνικής Τραπέζης 3.500 τόνων σπόρου σίτου των ποικιλιών «καμπέρα» και «γουαράτα» (cambera, waratah) και 100 τόνων σπόρου κριθαριού, όλα από την Αυστραλία. Ο σπόρος μοιράσθηκε και στους ντόπιους και στους πρόσφυγες από την ΕΑΠ, τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και τα Αγροτικά Επιμελητήρια. Πειράματα είχαν αποδείξει ότι η ποικιλία «καμπέρα» ωρίμαζε τρεις μήνες νωρίτερα από την ήδη χρησιμοποιούμενη και είχε μεγαλύτερη απόδοση.[25]

Το ενδιαφέρον της ΕΑΠ δεν θα μπορούσε να περιοριστεί μόνο στην προμήθεια αροτριόντων ζώων και σπόρου. Άμεσης προτεραιότητας ήταν και η προμήθεια αγροτικών εργαλείων. Μέχρι το 1926 η πλειονότητα των οικογενειών είχε λάβει ένα και μόνο αροτριόν ζώο καθότι η Επιτροπή δεν διέθετε τους αναγκαίους πόρους για να διανείμει περισσότερα. Ωστόσο, συνήθως, όταν μία οικογένεια αποτελείτο από πολλά μέλη τότε τους δίνονταν δύο ζώα. Μέχρι το 1926 η ΕΑΠ είχε διανείμει 74.593 αροτριόντα ζώα, 45.162 αιγοπρόβατα και 224.130 κάρα και αγροτικά εργαλεία.[26]

Η Διάλυση της ΕΑΠ

Η ΕΑΠ συστάθηκε στα τέλη του 1923 για να αναλάβει την παραγωγική εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων και να διαχειριστεί αρχικά το Προσφυγικό Δάνειο του 1924 και αργότερα μέρος του Δανείου Σταθεροποιήσεως του 1928 που αφορούσε στην συμπλήρωση της προσφυγικής εγκαταστάσεως.[27] Όταν οι πόροι του δευτέρου δανείου είχαν δαπανηθεί, το έργο της ΕΑΠ θεωρήθηκε ότι είχε ολοκληρωθεί, εφόσον η Επιτροπή είχε εκπληρώσει τους αρχικούς της σκοπούς, και αποφασίστηκε η διάλυσή της. Η διάλυση της ΕΑΠ είχε αρχίσει να μελετάται από τα τέλη του

1929. Τελικά, μετά από έγκριση του Συμβουλίου της ΚΤΕ, στις 24 Ιανουαρίου 1930 συνήφθη συμφωνία μεταξύ της ελληνικής κυβερνήσεως και της ΕΑΠ για την διακοπή των εργασιών της μέχρι το τέλος του έτους. Η τελευταία χρονιά αναλώθηκε στις προετοιμασίες για την ανάληψη των υπηρεσιών της ΕΑΠ από το κράτος. Τα Εποικιστικά Γραφεία, οι Σταθμοί Βελτιώσεως Καλλιεργειών και τα Πρότυπα Αγροκτήματα, η Διεύθυνση Μηχανικής Καλλιέργειας και τα 51 μικρά ιατρεία παραδόθηκαν στο ελληνικό κράτος.[28]

Το Έργο της ΕΑΠ: Κρίσεις και Επικρίσεις

Η εισροή των προσφύγων σε μερικές περιπτώσεις έλυσε προβλήματα που υπήρχαν πριν το 1922 και σε άλλες δημιούργησε νέα. Οι πρόσφυγες αναπλήρωσαν το πληθυσμιακό κενό που δημιουργήθηκε κυρίως στην Βόρεια Ελλάδα μετά την αναχώρηση των Τούρκων και των Βουλγάρων. Αν και η διαφορά στον αριθμό των κατοίκων στην Μακεδονία πριν και μετά το 1922 δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική (Πίνακας 3), η έλλειψη γης που παρατηρήθηκε κατά την διάρκεια της δεκαετίας 1920 - 1930 οφείλεται στην αλλαγή του νομικού καθεστώτος της εγγείου ιδιοκτησίας. Ο έγγειος μετασχηματισμός από το πρότυπο των τσιφλικιών στην μικρή και διάσπαρτη ιδιοκτησία είναι η αιτία της αυξήσεως του αριθμού των ιδιοκτητών γης και συνεπώς της ανάγκης για περισσότερη καλλιεργήσιμη έκταση. Η μικροϊδιοκτησία βέβαια και η ανεπάρκεια γαιών οδήγησαν σε νέες μεθόδους καλλιέργειας και σποράς.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα, και ειδικά στη Μακεδονία, μετέβαλε σημαντικά την δημογραφική σύσταση της περιοχής. Από τον Πίνακα 3 (σύμφωνα με ελληνικές στατιστικές) γίνεται φανερό ότι πριν το 1922 περίπου 40% των κατοίκων της περιοχής ήταν Μουσουλμάνοι ενώ 43% Έλληνες. Το 1926 όμως η κατάσταση έχει αλλάξει ριζικά: περίπου 90% ήταν Έλληνες και μόνο 0.1% Μουσουλμάνοι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΟ 1912 ΚΑΙ ΤΟ 1926

Κατηγορία	1912	1926
Έλληνες	513.000	1.341.000
Μουσουλμάνοι	475.000	2.000
Σλαβόφωνοι	119.000	77.000
Διάφοροι	98.000	91.000
Σύνολο	1.205.000	1.511.000

Πηγή: Ελλάδα, Υπουργείο Εξωτερικών, *La Grece Actuelle* (Αθήνα: 1933), διάγραμμα LV.

Ένα ερώτημα που γεννήθηκε ακόμα και κατά την διάρκεια της εγκαταστάσεως ήταν αν όλοι οι πρόσφυγες που αποκαταστάθηκαν αγροτικώς υπήρξαν πράγματι καλλιεργητές. Υπάρχουν πληροφορίες που επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι μερικοί από αυτούς που τελικά έλαβαν αγροτικό κλήρο για να καλλιεργήσουν δεν ήταν πραγματικοί αγρότες. Μπορεί να είχαν ζήσει σε χωριά στην Μ. Ασία αλλά στην πραγματικότητα ήταν υποδηματοποιοί, σιδεράδες ή κρεοπώλες. Οι πρόσφυγες αυτοί άρχισαν σιγά-σιγά να πουλάνε τα κτήματα που τους είχαν παραχωρηθεί από την ΕΑΠ και να καταφεύγουν στα αστικά κέντρα. Ο αριθμός όμως αυτών οι οποίοι εγκατέλειψαν τελικά τις αγροτικές περιοχές και μετακινήθηκαν στις κοντινές πόλεις φαίνεται ότι ήταν πολύ μικρός για να επηρεάσει αρνητικά την αγροτική εξέλιξη της Ελλάδας στο μεσοπόλεμο.[29]

Ένας ακόμα αρνητικός παράγοντας για την επιτυχία του έργου της ΕΑΠ φαίνεται ότι ήταν και η αναποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού. Αν και η ΕΑΠ παρέμεινε μια α-πολιτική και ανεξάρτητη οργάνωση υπό την αιγίδα της ΚΤΕ, η αναπόφευκτη επαφή της με διάφορα κυβερνητικά στελέχη και κλιμάκια δυσκόλεψαν το έργο της. Η ΕΑΠ ήταν υποχρεωμένη να βασίζεται

σε κυβερνητικές υπηρεσίες το προσωπικό των οποίων δεν ήταν πάντοτε ειδικευμένο. Επιπλέον, η επιτυχία του έργου της κινδύνεψε από τον υδροκεφαλισμό της ελληνικής κρατικής μηχανής. Αποφάσεις μεγάλης ή μικρής σημασίας που είχαν σχέση με τις εργασίες της ΕΑΠ έπρεπε να ληφθούν από τον Υπουργό Γεωργίας ή τον Πρωθυπουργό. Σε πολλές περιπτώσεις ο κάθε νέος υπουργός είχε περιορισμένη ή καθόλου αντίληψη του τι είχε συμβεί πριν τον διορισμό του και δεν θεωρούσε τον εαυτό του δεσμευμένο από τις αποφάσεις των προκατόχων του. Έπρεπε η Επιτροπή να τον ενημερώσει για το έργο που είχε συντελεστεί και για τα εκκρεμή ζητήματα που υφίσταντο μέχρι τον διορισμό του. Είκοσι τρεις πολιτικοί χρημάτισαν Υπουργοί Γεωργίας από τον Ιανουάριο του 1924 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1930, γεγονός που δείχνει την σοβαρότητα του προβλήματος.[30]

Τα προβλήματα σχετικά με τα θέματα της εγκαταστάσεως δεν τελείωναν στις δυσκολίες συνεργασίας ΕΑΠ και ελληνικής κυβερνήσεως. Σκοπός της ΕΑΠ ήταν να εγκαταστήσει τις προσφυγικές οικογένειες, ανάλογα με την καλλιεργητική ειδίκευση κάθε μιας, σε κατάλληλα εδάφη. Οι σιτοπαραγωγοί, λόγου χάριν, θα αποκαθίσταντο σε γη κατάλληλη για την καλλιέργεια σίτου και με τον ίδιο τρόπο θα γινόταν και η εγκατάσταση αμπελουργών και καπνοκαλλιεργητών. Έτσι θεωρείτο ότι η προσαρμογή τους στην Ελλάδα θα ήταν ομαλότερη και η επιτυχία τους ως παραγωγών βεβαία. Δεν έγιναν όμως όλες οι εγκαταστάσεις με αυτά τα κριτήρια ακριβώς γιατί έλειπαν από τις ελληνικές υπηρεσίες γεωγραφικές και γεωλογικές μελέτες, που θα κατηύθυναν τους υπαλλήλους της ΕΑΠ. Οι εγκαταστάσεις προσφύγων που έγιναν βορειο-ανατολικά του ποταμού Νέστου προς τα βουλγαρικά σύνορα απέτυχαν διότι σε εκείνη την ορεινή περιοχή αποκαταστάθηκαν οικογένειες που στην Μ. Ασία ζούσαν σε πεδιάδες και δεν είχαν καμία εμπειρία με το ορεινό έδαφος. Αντιθέτως χωρικοί που είχαν έρθει από τα όρη του Καυκάσου τοποθετήθηκαν στις πεδιάδες της Δ. Θράκης. Τις άστοχες αυτές εγκαταστάσεις επέτεινε και η έλλειψη συγκοινωνίας. Στην περιοχή του Νέστου

υπήρχε μόνο μια σιδηροδρομική γέφυρα και οι χωρικοί χρησιμοποιούσαν σχεδίες για να περάσουν τον ποταμό.[31]

Το κύριο έργο της ΕΑΠ ήταν η διανομή γαιών, η οποία είχε σαν συνέπεια την κατάργηση του καθεστώτος των μεγάλων εκτάσεων που ανήκαν σε έναν ιδιοκτήτη και την δημιουργία πολλών νέων μικρών ιδιοκτησιών. Τα στοιχεία που συνελέγησαν για την Πρώτη Διεθνή Αγροτική Απογραφή του 1929 δείχνουν πόσο μικρές ήταν οι αγροτικές ιδιοκτησίες. Στην Ελλάδα μετρήθηκαν 593.367 καλλιεργητές, από τους οποίους το 87% καλλιεργούσε έκταση μικρότερη από 50 στρέμματα και μόνο το 8,9% είχε έκταση γης μεταξύ 50 και 100 στρεμμάτων. Είναι φανερό ότι τα τσιφλίκια είχαν σχεδόν εξαλειφθεί εκείνη την εποχή μια που τα στοιχεία που συνελέγησαν αναφέρουν επίσης ότι μόνο το 2,1% των αγροτών είχε γη μεγαλύτερη από 100 στρέμματα.[32]

Αυτή η μεταβολή στο καθεστώς ιδιοκτησίας της ελληνικής γης είχε σαν συνέπεια την αλλαγή των καλλιεργητικών μεθόδων. Πριν από τον ερχομό των προσφύγων οι χωρικοί άφηναν το ένα τρίτο της γης τους σε αγρανάπαυση. Διαιρούσαν, δηλαδή, την κτηματική τους περιουσία σε τρία μέρη: το πρώτο χρησιμοποιείτο για την καλλιέργεια της σοδειάς, το δεύτερο για βραχεία αγρανάπαυση και το τρίτο για μακρά αγρανάπαυση. Η εισροή των προσφύγων και η έλλειψη γης στην Β. Ελλάδα ανάγκασε τους χωρικούς να εγκαταλείψουν αυτό το σύστημα και να εφαρμόσουν δύο είδη εναλλαγής καλλιεργειών: την διετή εναλλαγή αραβοσίτου και σίτου και την τριετή εναλλαγή κατά την οποίαν σιτηρά φυτεύονταν μαζί με λαχανικά, αραβόσιτος με σιτάρι ή κριθάρι και μία περίοδος αγρανάπαυσης. Η χρήση των λιπασμάτων γινόταν σε ορισμένες περιπτώσεις και σε πολύ μικρές ποσότητες αφ' ενός διότι η τιμή τους ήταν απαγορευτική για αυτούς τους χωρίς κεφάλαιο νέους καλλιεργητές και αφ' ετέρου γιατί οι αγρότες δεν ήταν εξοικειωμένοι με τα τεχνητά λιπάσματα. Άλλωστε το μοναδικό ελληνικό εργοστάσιο παρήγε μόνο 60.000 τόνους λιπασμάτων ετησίως, σύμφωνα με στοιχεία του έτους 1929.[33]

Η εγκατάσταση των προσφύγων εκτός από τις νέες καλλιεργητικές μεθόδους άλλαξε και τον χαρακτήρα των καλλιεργειών. Μετά το 1922 η εκτατική καλλιέργεια αντικατεστάθη από την εντατική στα αμπέλια, τον καπνό, το βαμβάκι, τα λαχανικά και τις δενδροκαλλιέργειες. Οι πρόσφυγες, με την βοήθεια της ΕΑΠ, έσπειραν επιλεγμένους σπόρους και φύτευσαν αμπέλια αμερικανικής προελεύσεως που δεν προσβάλλονταν από τη φυλλοξήρα (ασθένεια της αμπέλου που είχε καταστρέψει τους αμπελώνες της Γαλλίας και αργότερα σε μικρότερη έκταση και τους ελληνικούς στο τέλος του 19ου αιώνα). Αποτέλεσμα της εντατικής καλλιέργειας και της αρίστης ποιότητας των σπόρων ήταν η αύξηση της καλλιεργούμενης εκτάσεως από 2.749.129 στρέμματα το 1922 σε 5.504.602 στρέμματα το 1931 στην Μακεδονία. Το ίδιο συνέβη και στην Δ. Θράκη όπου η καλλιεργητική επιφάνεια για την ίδια περίοδο αυξήθηκε από 721.959 σε 1.478.956 στρέμματα. Υπολογίστηκε ακόμη ότι η αύξηση στην παραγωγή μέχρι το 1925 ήταν της τάξεως του 70% για το σιτάρι στην Μακεδονία και του 30% στην Δ. Θράκη, ενώ για τον αραβόσιτο της τάξεως του 45%.[34]

Συμπεράσματα

Μια γενική θεώρηση του έργου της ΕΑΠ δεν θα μπορούσε παρά να το χαρακτηρίσει επιτυχημένο, άποψη η οποία κατ' επανάληψη εκφράστηκε κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου. Η επιτυχία του συνίσταται στην παραγωγική εγκατάσταση μισού περίπου εκατομμυρίου προσφύγων μέσα σε έξη χρόνια, έργο κολοσσιαίο αν σκεφτεί κανείς τα πενιχρά οικονομικά και τεχνολογικά μέσα της εποχής. Οι επιτυχίες της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων οφείλονται βασικά στην καλή διοικητική οργάνωση και την κατανομή των εργασιών της σε επί μέρους υπηρεσίες. Κυριότερες από αυτές υπήρξαν η του Εποικισμού, της Κτηματογραφήσεως, της Μηχανικής Καλλιέργειας, των Προτύπων Αγρών και του Ταμείου. Άλλος παράγοντας της επιτυχίας της ΕΑΠ υπήρξε η καλή διαχείριση και η αποκλειστική διάθεση των πόρων της για την παραγωγική εγκατάσταση των προσφύγων.

Τελευταίο και εξίσου σημαντικό στοιχείο ήταν και η σθεναρή αντίστασή της στις προσπάθειες παρεμβάσεως των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων και ιδίως αυτών της Παγκαλικής περιόδου. Έμμεσα, η εγκατάσταση των προσφύγων βοήθησε και στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, κυρίως στην Βόρεια Ελλάδα.

Παρ' όλα τα θετικά χαρακτηριστικά του έργου της ΕΑΠ μια προσεκτικότερη εξέταση αποκαλύπτει τις επί μέρους αδυναμίες ως προς την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων. Κατ' αρχάς δόθηκε γη και σε μη καλλιεργητές ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εκτάσεων που διανεμήθηκαν δεν αντιστοιχούσαν στο είδος της γης το οποίο εκμεταλλεύονταν οι πρόσφυγες στην Τουρκία. Παράλληλα η διάλυση της ΕΑΠ το 1930 άφησε πολλούς πρόσφυγες χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Οι παραλείψεις όμως αυτές ίσως δεν οφείλοντο αποκλειστικά στην ΕΑΠ αλλά αντανακλούσαν και την αναποτελεσματικότητα του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, ο οποίος αποδιοργανωμένος από έναν δεκαετή και σχεδόν συνεχή πόλεμο δεν στάθηκε δυνατόν να συγκροτηθεί και να λειτουργήσει αποδοτικά παρά την ειλικρινή προσπάθεια των κυβερνήσεων σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Επεξήγηση Συντομογραφιών

ΑΥΕ............Αρχείο του Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδος
AR...............Annual Report [Ετήσιες Εκθέσεις των Βρετανών Πρεσβευτών στην Αθήνα]
AT...............Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού
FO...............Foreign Office [Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Μεγάλης Βρετανίας]
ΙΑΕΤΕ.........Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
ΚΤΕ............Κοινωνία των Εθνών [League of Nations]
NA...............National Archives [Εθνικά Αρχεία Η.Π.Α.]
RSC.............Refugee Settlement Commission [Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων]
ΥΠΕΞ.........Υπουργείο Εξωτερικών Ελλάδος

Οι ημερομηνίες στις αναφορές σε αρχειακές πηγές είναι αυτές που αναγράφονται στα έγγραφα και επομένως μπορεί να είναι σύμφωνα με το Ιουλιανό ή το Γρηγοριανό ημερολόγιο. Στα έγγραφα που παρατίθενται από το ΑΥΕ ο πρώτος αριθμός είναι αυτός του αποστολέα του εγγράφου και ο δεύτερος του πρωτοκόλλου του υπουργείου [πχ. αρ. 234/12345]

1. A. A. Pallis, «Racial Migration in the Balkans during the years 1912-1924,» *Geographical Journal* 66 (July-December 1925), p. 317 — Α. Α. Πάλλης, *Περί Ανταλλαγής Πληθυσμών και Εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920* (Κωνσταντινούπολη: 1920), σ. 12 — John H. Simpson, *The Refugee Problem* (London: Oxford Univ. Press, 1939), p. 13.

2. League of Nations, *Monthly Summary*, November 1924 supp., p. 7 — Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), pp. 621-622 — Tsamados to Dulles, Washington, 12 April 1923, National Archives [NA], Washington, 868.51/RSC/32 — League of Nations, *L' Etablissement des Refugies en Grece* (Geneve: 1926), p. 7 — Stelios Seferiades, «L' Echange des population,» Academie de Droit International, *Recueil des Cours*, 24 (1928) : 415-416 — Για τις μετακινήσεις των πληθυσμών βασικό εγχειρίδιο παραμένει το Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Paris: Mouton, 1962) — Για την αποχώρηση των Ελλήνων από την Τουρκία δες Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών [ΑΥΕ], Ελλάδα, Α/5/2 & Α/5/13, 1922, passim — Για την δράση του Fr. Nansen σχετικά με τους πρόσφυγες δες ΑΥΕ/Α/5/13, 1922, Nansen προς Πρωθυπουργό [Ελλάδος μέσω Simopoulos], Κωνσταντινούπολη, 3-16/9/1922, αρ. 4919/10679 — ΑΥΕ/Α/5/13, 1922, Nansen προς Βενιζέλο, Κωνσταντινούπολη, 10-10-1922, Ref. 68 — ΑΥΕ/ΚΤΕ/F/3/26, 1923, Societe des Nations, «Rapport du Docteur Nansen,» Geneve, 18-11-1922, C.736(a)M.447(a)1922.

3. Louis P. Cassimatis, *American Influence in Greece, 1917-1929* (Kent, Ohio, USA: Kent State University, 1988), p. 146 — Για τα κείμενα των συμφωνιών δες League of Nations, *Treaty Series*, 20 (1923) No 503 & 30, 1924, No 776 — League of Nations, *Monthly Summary*, November 1924, supp., pp 23-29 — Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος [ΙΑΕΤΕ], Αθήνα, ΙΙΙ-Α, Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου, Σειρά Β΄, 1922-1929, Συνεδ. 25 Αυγούστου 1923 — Για τις δίκες και περιλήψεις ή αποσπάσματα των πρακτικών δες *Νέα Αλήθεια*, Θεσσαλονίκη, φύλλα από 13 Ιουλίου εως 29 Δεκεμβρίου 1925 — Επίσης για ολόκληρη την δικογραφία δες ΑΥΕ/Α/4/7, 1925.

4. League of Nations, *Monthly Summary*, November 1924, supp., p. 22 — League of Nations, *Monthly Summary*, 3 (1923), pp. 218-219 — Υπουργείο Εξωτερικών, Ελλάδα, *La Grece Actuelle* (Αθήνα: 1933), σ. 240 — Περικλής Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: 1970), σ. 80 & 271-284.

5. *Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952* (Αθήνα: Στοχαστής, 1972), σ. 130 & 149 — B. M. Simonide, «L' Economie Rural Greque et la Crise de la Guerre Mondial,» στο Andre Andreades, ed., *Les Effets Economiques et Sociaux de la Guerre en Grece* (Paris: Les Presses Univ. de France, [1928?]), pp. 169-170 — «Greece: the Agrarian Reforms,» *International Review of Agricultural Economics* 13 (1921), p. 471 — Μπάμπης Αλιβιζάτος, *Η Μεταπολεμική Εξέλιξις της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας* (Αθήνα: 1935), σ. 41 σημ. 19.

6. Henry Morgenthau, *I was Sent to Athens* (Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran & Co, 1929), p. 269 — *The Times* (London), 19 February 1920, p. 13 & 10 November 1920, p. 11 — Foreign Office [FO], London, Lindley to Curzon, Athens, 10 February 1922, FO 371/7603, No 80, Greece, «Annual Report 1921» [AR], p. 7 — Αλιβιζάτος, *Μεταπολεμική Εξέλιξη*, σ. 41.

7. Bentick to Macdonald, Athens, 30 May 1924, FO 371/9896, No 555, Greece, AR 1923, pp 65-66 — Cheetham to Chamberlain, Athens, 8 March 1926, FO 371/11357, No 183, Greece, AR 1925, pp. 5 & 59 — Lorain to Chamberlain, Athens, 14 April 1927, FO 371/12178, No 155, Greece, AR 1926, pp. 47-48 — Lorain to Chamberlain, Athens, 17 January 1928, FO 371/12924, No 18, Greece, AR 1927, pp. 8-9.

8. Babis Alivizatos, *La Reform Agraire en Grece au Point de Vue Economique et Social* (Paris: Les Presses Modernes, 1923), p. 238-239 — Αλιβιζάτος, *Μεταπολεμική Εξέλιξη*, σ. 42, Πίνακας VII.

9. Ι. Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες* (Αθήνα: 1934), σ. 74.

10. League of Nations, Refugee Settlement Commission [RSC], *Second Quarterly Report*, Athens, 25 May 1924, p. 4 C.274. M87.1924.II — FO 371/11357, AR 1925, p. 29 — Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (London: Allen & Unwin, 1931), p. 88.

11. League of Nations, RSC, *Third Quarterly Report*, Athens, 3 August 1924, p. 4, C.438.M167.1924.II — ΙΑΕΤΕ/ΙΙΙ-Α, Συνεδ. 21 Ιουνίου 1924 & Συνεδ. 10 Οκτωβρίου 1925 — League of Nations, *Monthly Summary* 5 (1925), p. 315 —

Cheetam to Chamberlain, Athens, 15 May 1925, FO 371/10771, No 135, Greece, «Annual Report 1924,» p. 23 — Norman Bentwich, «The New Ionian Migration,» *Contemporary Review* 130 (July-December 1926), p. 323 — FO 371/12178, AR 1926, p. 23 — League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 33 & 35 — William Miller, *Greece* (New York: C. Scribner's Sons, 1928), p. 287 — Jacques Ancel, *La Macedoine: Etude de Colonisation Contemporaine* (Paris: Librairie Delegrave, 1930), pp 116 & 118 — FO 371/12924, AR 1927, p. 36 — Ladas, *Exchange of Minorities*, p. 648 — C. A. Macartney, *Refugees: The Work of the League* ([London]: League of Nations Union, [1931?]), p. 93 — Simpson, *Refugee Problem*, p. 18 n. 2.

12. League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 40 & 86 — Bentwich, «Ionian Migration,» p. 323 — Alivizatos, *La Reforme Agraire*, p. 241.

13. Περικλής Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 333 — League of Nations, RSC, *Fourth Quarterly Report*, Athens, 23 December 1924, p. 2, C.767.M.269.1924.II — League of Nations, RSC, *Fifth Quarterly Report*, Athens, 4 March 1925, p. 3, C.112.M53.1925.II — Eddy, *Greek Refugees*, p. 154 — Allen T. Burns, «The Homeless in Greece,» *Survey* 49 (October-March 1922-1923), p. 492 — Alexander E. Devedji, *L' Echange Obligatoire des Minorites Grecques et Turques* (Paris:E&P Cont., 1929), p. 161 — League of Nations, *L' Etablissement*, p. 87, n. 2. — ΑΥΕ/Αρχείο Γούναρη-Προσφυγικό, 1921, «Έκθεσις Γ. Χαριτάκη-Σημείωμα διά Ίδρυσιν Γενικής Διευθύνσεως Περιθάλψεως και Εποικισμού εις Θεσσαλονίκην,» Μάρτιος 1921.

14. FO 371/12178, AR 1926, p. 25 — Ladas, *Exchange of Minorities*, p. 656 — Λεπτομέρειες για το δάνειο δες Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986).

15. League of Nations, *L' Etablissement*, p. 85 - Ancel, *Macedoine*, p. 151 — Lorain to Chamberlain, Athens, 1 March 1929, FO 371/13659, No 87 Greece, «Annual Report 1928,» p. 33 — A. A. Pallis, «The Greek Census of 1928,» *Geographical Journal* 73 (January-July 1929) : 548 — League of Nations, *Monthly Summary* 8 (1928), p. 173 — Eddy, *Greek Refugees*, pp. 157, 166 & 168 — FO 371/12178, AR 1926, p. 24 — FO 371/12924, AR 1927, p. 38.

16. FO 371/10771, AR 1924, p. 23 — FO 371/11357, AR 1925, p. 28 — League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 105-106 — *The Times* (London), 3 November 1926, p. 15 — Angelos Hadjopoulos, «Die Fluchtlingsfrage in Griechenland,» *Text und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie* No 6 (1927) : 45 — ΑΥΕ/Α/4/7, 1925, Σταμούλης [Υπουργός Γεωργίας] προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 1-9-1925, αρ. 113196/συν. 11930.

17. League of Nations, RSC, *First Quarterly Report*, Athens, 6 March 1924, p. 3, C.91.M30.1924.II — League of Nations, *L' Etablissement*, p. 106 — League of Nations, RSC, *Tenth Quarterly Report*, Athens, 1 June 1926, p. 3, C.30.M117.1926.II — League of Nations, RSC, *Eleventh Quarterly Report*, Athens, 31 August 1926, pp. 2-3, C.275.M189.1926.II — Γενική Τράπεζα της Ελλάδος, *Γενική Οικονομική Ανασκόπησις της Χώρας του Έτους 1926* (Αθήνα: 1927), σ. 155 — Eddy, *Greek Refugees*, p. 99 — League of Nations, RSC, *Sixteenth Quarterly Report*, Athens, 21 November 1927, pp. 6-7, C.574.M204.1927.II — League of Nations, RSC, *Nineteenth Quarterly Report*, Athens, 22 August 1928, p. 12, C.406.M128.II — League of Nations, RSC, *Twenty-Seventh Quarterly Report*, Athens, 21 August 1930, p. 19, C.444.M202.1930.II — FO 371/13659, AR 1928, pp. 32-33 — Ramsey to Henderson, Athens, 10 July 1930, FO 371/14391, No 77, Greece, «Annual Report 1929,» p. 41 — Macartney, *Refugees*, p. 93.

18. Cassimatis, *American Influence*, pp 118-119 — U.S., Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1922, Vol 2 (Washington: Gov. Printing Office, 1938), pp. 432-433 — Macartney, *Refugees*, p. 84 — Ladas, *Exchange of Minorities*, p. 622 — Hughes to Jusserand, Washington, 31 March 1923, NA 868.51/RSC/16 — Bentic to Curzon, Athens, 20 March 1923, FO 371/8832, No 112, Greece, «Annual Report 1922,» p. 48 — *The New York Times*, 15 September 1923, p. 3.

19. Hadzopoulos, «Die Fluchtlingsfrage in Griechenland,» p. 108 — Μιχαήλ Νοταράς, *Η Αγροτική Αποκατάστασις των προσφύγων* (Αθήνα: 1934), σ. 65 — ΑΥΕ/Α/5/Ια, 1923, Γρηγορίου [Νομάρχης Έβρου] προς ΥΠΕΞ, Αλεξανδρούπολη, 29-10-1922, αρ. 162/12802 — ΑΥΕ/ΚΤΕ/25, 1924, Πρεσβ. Βερολίνου προς ΥΠΕΞ, 4-12-1924, αρ. 2330/484.

20. League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 86 & 89 — FO 371/13659, AR 1928, p. 31.

21. Macartney, *Refugees*, p. 102 — C. Evelpidi, «L' Agriculture en Grece,» *Les Balkans* 5 (1934) : 48.

22. FO 371/14391, AR 1929, p. 39 — Α. Γ. Μπαχάλμπασης, *Γενική Εισήγησις Εγκριθείσα παρά της Κοινοβουλευτικής επί του Καπνού Επιτροπής* (Αθήνα: Εθν. Τυπογρ., 1930), σσ. 8-9.

23. U.S., *Foreign Relations*, 1922, Vol 2, p. 444 — FO 371/8832, AR 1922, pp. 30, 32 & 42 — League of Nations, *L' Etablissement*, p. 4 — *The New York Times*, 3 November 1922, p. 16 & 17 January 1923, p. 21 — League of Nations, RSC, *Second Quarterly Report*, Athens, 25 May 1924, p. 2 — Eddy, *Greek Refugees*, p. 86 — Burns, «The Homeless in Greece,» p. 492. — ΑΥΕ/Α/5/2, 1922, IV Επιτελικό Γραφείο Στρατιάς Θράκης, Δεδέαγατς [Αλεξανδρούπολη], 12-11-1922, αρ. 189 — ΑΥΕ/Α/5/13, 1922, Nansen [προς Πολίτη] «Note on the Settlement of the Refugees on the vacant Lands of Macedonia,» 8-11-1922, αρ. 325/121005.

24. League of Nations, RSC, *Fourth Quarterly Report*, Athens, 23 December 1924, p. 1. — Σοφούλης προς ΕΑΠ, Αθήνα, 1 Σεπτεμβρίου 1924, Αρχείο Τσουδερού [ΑΤ], Τράπεζα της Ελλάδος, φακ. 17/63 — *The Times* (London), 21 August 1924, p. 9.

25. FO 371/12659, AR 1928, p. 32 — FO 371/14391, AR 1929, p. 40 — ΙΑΕΤΕ/ΙΙΙ-Α, Συνεδ. 17 Οκτωβρίου 1927 — ΙΑΕΤΕ/IV-Α, Απολογισμοί 1922-1930, Απολογισμός του 1927, σσ. xv-xvi — ΙΑΕΤΕ/IV-Α, Απολογισμός του 1928,

σ. ix — Η απόδοση των νέων ποικιλιών και η διαφορά τους με τις παλαιές επιβεβαιώθηκε και από την κα Βασιλική Μπιζάνη-Καζάκου που κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου ζούσε και καλλιεργούσε τα οικογενειακά κτήματα στο χωριό Ρίζες της επαρχίας Μαντινείας του νομού Αρκαδίας (συνέντευξη 17 Μαρτίου 1987).

26. League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 61 & 87 — Υπουργείο Εξωτερικών, Ελλάδα, *La Grece Actuelle*, p. 241 — Bentwich, «Ionian Migration,» p. 322 — Miller, Greece, p. 289 — Seferiades, «L' Echange des Populations,» p. 420.

27. Γενικά για τα προσφυγικά δάνεια του 1924 και 1928 και τον ρόλο της Εθνικής Τραπέζης δες Dimitris I. Loizos, *Land, Peasants, and State Policy in Interwar Greece*, Thesis (Kent State University, Ohio, U.S.A.: 1983), pp. 27-32 & 58-60. — Λεπτομέρειες σε ΑΥΕ/Α/7/1, Α/7/3, 1923 & ΚΤΕ/Δ/2/42, 1923 & ΚΤΕ/ΑΠ/7/74, 1924 & Α/6/α (δάνεια), 1926-1927 & Α/7/α, 1926 & Α/6/α, 1927.

28. Ramsey to Henderson, Athens, 27 January 1931, FO 371/15237, No 49, Greece, «Annual Report 1930,» p. 42 — FO 371/14391, AR 1929, p. 41 — League of Nations, *Monthly Summary* 10 (1930) : 100.

29. FO 371/13659, AR 1928, p. 33 — Eliot G. Mears, *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact* (n.p.: Stanford Univ. Press, 1929), p. 54.

30. League of Nations, RSC, *Third Quarterly Report*, p. 6 — FO 371/11357, AR 1925, pp. 28-29 — Πίνακες με τα μέλη των ελληνικών κυβερνήσεων παρατίθενται στο Σ. Κτεναβέας, *Αι Ελληνικαί Κυβερνήσεις, αι Εθνικαί Συνελεύσεις και τα Δημοψηφίσματα από το 1821 μέχρι σήμερον* (Αθήνα: 1947), σσ. 49-59.

31. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 336 — Λαϊκή Τράπεζα, *Γενική Επισκόπησις της Χώρας του Έτους 1927* (Αθήνα: 1928), σ. 105 — Raoul Blanchard, «The Exchange of Populations between Greece and Turkey,» *Geographical Review* 15 (1925) : 454 — Joachim H. Schultze, «Greek Frontier Colonization in Thrace and Macedonia,» *Scottish Geographical Magazine* 53 (March 1937) : 88. — ΑΥΕ/Δ/119/2, 1924, Μαρής [Υπ. Γεωργίας] προς ΥΠΕΞ, 8-11-1924, αρ 135521/43298.

32. International Institute of Agriculture, *The First World Agricultural Census* (1930), 5 vols (Rome: 1939), 3 : 151.

33. Great Britain, Naval Intelligence Division, *Greece*, 3 vols (n.p.: NID, 1944-45), 2 : 49 — George Dervakis & C. Pertountzi, «The Agricultural Policy of Greece,» in O. S. Morgan, ed., *Agricultural Systems of Middle Europe*, 1933, rpt. (New York: AMS Press, 1969), pp. 152 & 154-155 — Mears, *Greece Today*, pp. 54-55 — IAETE/IV-A, Απολογισμός του 1926, σ. xiii.

34. FO 371/12178, AR 1926, p. 24 — Για τα αριθμητικά δεδομένα της παραγράφου δες League of Nations, RSC, *Twenty-Seventh Quarterly Report*, p. 10 — Joseph S. Roucek, «Economic Geography of Greece,» *Economic Geography* 11 (January-October 1935) : 94 — IAETE/IV-A, Απολογισμός του 1926, σ. xii & Απολογισμός του 1925, σ. xi — Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες*, σ. 93 — League of Nations, *L' Etablissement*, pp. 141 & 148 — Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία 1925-1926* (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπ. Ελλάδος, 1982), σ. 69.

3

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Είναι μάλλον μοναδικό φαινόμενο στην παγκόσμιο ιστορία η αύξηση του πληθυσμού μιας χώρας κατά είκοσι τοις εκατό σε διάστημα λίγων μόνον ετών. Αυτή είναι η περίπτωση της Ελλάδας την δεκαετία του 1920 με την έλευση των προσφύγων όταν περίπου ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι έφθασαν σε μια χώρα πέντε εκατομμυρίων κατοίκων, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.[1] Την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε η διεθνής επιτροπή υπό τον τίτλο Refugee Settlement Commission ή Επιτροπή Αποκαταστάσεως προσφύγων (ΕΑΠ) στην οποία ανατέθηκε κυρίως το έργο της εγκαταστάσεως των αγροτών προσφύγων στην Ελληνική ύπαιθρο.[2] Η Επιτροπή ανέλαβε όμως τελικά και ένα μεγάλο μέρος της αστικής αποκαταστάσεως σε πόλεις σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και κυρίως στην περιοχή Αθηνών- Πειραιώς.

Είναι ανάγκη να τονισθεί ξανά ότι η ΕΑΠ οργανώθηκε από την Κοινωνία των Εθνών και τέθηκε υπό την αιγίδα της. Η διεύθυνσή της είχε ανατεθεί σε Διοικητικό Συμβούλιο τεσσάρων μελών που αποτελούνταν από δύο αλλοδαπά μέλη και δύο Έλληνες. Η ίδρυση της Επιτροπής ήταν απαραίτητη για να υπάρξει ένας οργανισμός που θα διαχειριζόταν τα δάνεια που δόθηκαν στην Ελλάδα, καθόσον η χώρα είχε απολέσει την φερεγγυότητά της στις ξένες αγορές μετά την εκλογική ήττα, τον Νοέμβριο του 1920, του φίλου της Entente Ελευθερίου Βενιζέλου.[3]

Η ΕΑΠ άρχισε να λειτουργεί το 1924 παρ' ότι οι πρώτοι πρό-

σφυγες είχαν φθάσει στην Ελλάδα αμέσως μετά την κατάρρευση του μετώπου στην Μικρά Ασία τον Αύγουστο του 1922 και μερικοί ακόμα παλιότερα από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων. Στα δύο αυτά χρόνια που μεσολάβησαν το ελληνικό κράτος είχε κάνει σημαντικές προσπάθειες για την εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων παρά τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει. Στην περιοχή της Αθήνας το πρωταρχικό πρόβλημα ήταν αυτό της στέγης. Τις παραμονές της ελεύσεως των προσφύγων η Αθήνα είχε πληθυσμό περίπου 300.000 κατοίκων. Εκτός από τα λίγα μέγαρα που αποτελούσαν και κατοικίες της μεγαλοαστικής ελίτ και τα λίγα εντυπωσιακά δημόσια κτίρια, τα περισσότερα οικήματα ήταν παλιές μονώροφες ή διώροφες οικοδομές με ημιυπόγεια και υπόγεια που στέγαζαν τους Αθηναίους. Σε μία έκθεση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (25291/21 Αυγούστου 1920) η στέγη των λαϊκών στρωμάτων χαρακτηριζόταν το λιγότερο «θλιβερή». Εκτός από την κεντρική περιοχή που φωτιζόταν από τις ηλεκτρογεννήτριες της γαλλικής εταιρείας Thomson Houston de la Mediterranee, οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν φωταέριο και βέβαια τα λαϊκά στρώματα λάμπες πετρελαίου. Η έλλειψη νερού μάστιζε τους κατοίκους της Αθήνας από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους το 1830. Το 1922 η τροφοδότηση της Αθήνας με νερό γινόταν από αρτεσιανά φρέατα και το παλιό επισκευασμένο υδραγωγείο του Αδριανού από τον 2ο αιώνα μ.Χ. Τα μεγαλύτερα προβλήματα ήταν η χαμηλή βροχόπτωση και η συντήρηση του δικτύου που τροφοδοτούσε ικανοποιητικά μόνο την περιοχή γύρω από την Πλατεία Συντάγματος. Αυτή η πόλη δεν ήταν ούτε το Εμπορικό Σταυροδρόμι της Ανατολής όπως ήταν η Κωνσταντινούπολη ούτε το Παρίσι της Ανατολής όπως ήταν η Σμύρνη.[4]

Η Ελληνική Κυβέρνηση χρησιμοποίησε δύο τρόπους για να αντιμετωπίσει την στέγαση των προσφύγων: α) επίταξη ακινήτων και β) ίδρυση Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Με τον νόμο της 1ης Νοεμβρίου 1922 επιτάχθηκαν περίπου 8.000 κενά ακίνητα της πόλης και διατάχθηκε η υποχρεωτική συγκατοίκηση

σε άλλα ευρύχωρα σπίτια. Είναι φανερό ότι έτσι επλήγησαν οι ιδιοκτήτες ακινήτων και δημιουργήθηκαν προστριβές με τους πρόσφυγες. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ιδρύθηκε στις 3 Νοεμβρίου 1922 και επιχορηγήθηκε με περίπου 300.000.000 δραχμές από το κράτος υπό μορφή δανείου. Η αποπληρωμή θα γινόταν από το ενοίκιο που θα κατέβαλλαν οι πρόσφυγες, το οποίο όμως φαίνεται ότι τελικά δεν εισπράχθηκε όσο λειτουργούσε το Ταμείο. Παράλληλα, για να αντιμετωπισθεί η αθρόα προσέλευση προσφύγων αρχίζουν έργα κατασκευής νέων συνοικισμών στις τέσσερις γωνίες του πολεοδομικού συγκροτήματος των Αθηνών: Νέα Ιωνία, Βύρωνας, Καισαριανή και Κοκκινιά.[5] Αλλά τα πολεοδομικά σχέδια του Ταμείου δεν προβλέπουν έργα υποδομής για τους νέους συνοικισμούς παρά μόνον οικίες, των οποίων το κόστος κατασκευής αυξανόταν λόγω της συνεχούς υποτιμήσεως της δραχμής έναντι της λίρας Αγγλίας.[6] Από τον Δεκέμβριο του 1922 μέχρι και τον Μάιο του 1925 το Ταμείο θα κατασκευάσει 4.000 οικήματα με 9.283 δωμάτια και θα αρχίσει την οικοδόμηση, χωρίς να την ολοκληρώσει όμως, 2.500 οικημάτων ή 5.990 δωματίων.[7]

Είναι φανερό ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται ως ενοικιαστές. Ίσως γιατί και το ελληνικό κράτος ήθελε τους πρώτους μήνες, μέχρι την απόφαση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, να καλλιεργήσει την ιδέα της προσωρινής διαμονής των προσφύγων στην Ελλάδα, μέχρι να επιστρέψουν στις εστίες τους όπως είχε συμβεί αμέσως μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Φυσικά μετά το 1924 έγινε επιτακτική η ανάγκη της μόνιμης εγκαταστάσεως τους στην Ελλάδα με κάθε τρόπο. Αυτό δεν σημαίνει ότι και όλοι οι πρόσφυγες είχαν πλήρη αντίληψη της καταστάσεως τους και της θέσεως της Ελλάδος στο παγκόσμιο πολιτικό σύστημα. Είναι γνωστές οι ελπίδες που τρέφουν ακόμα και στις μέρες μας ηλικιωμένοι πρόσφυγες που ανησυχούν γιατί «έφυγαν και άφησαν τα παντζούρια ανοιχτά» ή «αν όταν ξαναγυρίσουν θα βρουν την προίκα που είχαν φυλαγμένη στο μπαούλο».

Την ίδια αντίληψη για τους πρόσφυγες είχε και η ΕΑΠ όταν ανέλαβε να συνεχίσει το έργο του Ταμείου Περιθάλψεως προσφύγων. Τα οικήματα ή τα δωμάτια που τους δίνονταν ήταν επί ενοικίω ή στην περίπτωση αγοράς, με την καταβολή μετρητών. Αργότερα μόνο επετράπη η χρήση των Ομολογιών που εκδόθηκαν έναντι των εγκαταλειφθεισών προσφυγικών περιουσιών στην Τουρκία [δες πιο κάτω σ. 56] στις δυο ανωτέρω περιπτώσεις. Το 1924 η ΕΑΠ αναφέρει ότι σχετικά με την Αστική Αποκατάσταση υπάρχει στην περιοχή της Αθήνας ένας αριθμός «colonies urbaines» (αστικών κοινοτήτων) με σπίτια οικοδομημένα από πέτρα ή ψημένα τούβλα ή πλίνθους. Οι οικίες είχαν κατασκευασθεί σε γη που είχε αγορασθεί ή απαλλοτριωθεί από το ελληνικό κράτος. Αυτά τα οικήματα δεν είναι άλλα από αυτά που κατασκευάσθηκαν από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Σε κάθε δωμάτιο ζούσε μια οικογένεια αλλά φυσικά το κατάλυμα αυτό δεν έπρεπε παρά να θεωρηθεί προσωρινό, μέχρι να οικοδομηθούν ευρύχωρα οικήματα. Τα μελλοντικά σχέδια της ΕΑΠ ήταν να καταστήσει κάθε κοινότητα αυτόνομη με ελευθερίες όμοιες με αυτές ενός δήμου.[8]

Η ΕΑΠ προσπάθησε αμέσως να συμπληρώσει το έργο του Ταμείου για να υπάρξει έστω και ένα προσωρινό κατάλυμα για τους πρόσφυγες οι οποίοι αναμενόταν να γίνουν παραγωγικά μέλη της κοινωνίας. Αυτό γίνεται φανερό σε όλες τις εκθέσεις της ΕΑΠ. Τονίζεται ότι πρωταρχικός σκοπός είναι να γίνουν οι αγρότες και αστοί πρόσφυγες παραγωγικοί είτε απασχολούμενοι ως γεωργοί είτε ως εργάτες, τεχνίτες ή έμποροι. Η επιμονή αυτή έχει δύο σκέλη: από την μία πλευρά η αύξηση της παραγωγικής δυνάμεως θα βοηθούσε οικονομικά την Ελλάδα αλλά και από την άλλη πλευρά οι πρόσφυγες δεν θα βασίζονταν στις παροχές των διαφόρων φιλανθρωπικών σωματείων ή και οργανισμών όπως η ίδια η ΕΑΠ. Επιπλέον η απασχόληση θα μείωνε τους κινδύνους αυξήσεως, της μικρής έστω εγκληματικότητας, και θα απάλλασσε τις πόλεις από το φαινόμενο των ρακένδυτων επαιτών, πράγμα το οποίο τελικά απεφεύχθη με την συνδρομή των διαφόρων ελληνικών και ξένων φιλανθρωπικών οργανισμών.[9] Με αυτούς τους σκοπούς η ΕΑΠ άρχισε το 1924 την κατασκευή 100 δωματίων στην Ελευσίνα για την στέγαση 700 οικογενειών και συνέχισε την ολοκλήρωση της κατασκευής των δωματίων στους άλλους τέσσερις προσφυγικούς συνοικισμούς.[10]

Στην Αθήνα η παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων σήμαινε εξεύρεση εργασίας κατάλληλης της ειδικότητός τους. Η ΕΑΠ σε συνεννόηση με το ελληνικό κράτος προσπάθησε να εκμεταλλευθεί τις ιδιαίτερες δυνατότητες του προσφυγικού εργατικού δυναμικού. Η κυριότερη απ' αυτές ήταν η ταπητουργία για την οποία ήταν φημισμένοι οι τεχνίτες που ζούσαν στην Σπάρτη της Μικράς Ασίας, το Ουσάκ και την Σμύρνη. Η ΕΑΠ ήλπιζε το 1924 ότι θα βοηθούσε στην δημιουργία εργαστηρίων ταπητουργίας στην Κοκκινιά που θα απασχολούσαν αρχικά 300 και αργότερα 1000 πρόσφυγες. Είχε προβλεφθεί η παροχή δανείων σε μικρές συνεταιρικές εταιρείες που θα ασχολούνταν με την ταπητουργία και υπήρχε σκέψη για την πρώτη εγκατάσταση στην Νέα Ιωνία, η οποία θα έδινε δουλειά σε 25 οικογένειες. Η προσπάθεια αυτή απέφερε καρπούς μέσα σε λίγα χρόνια. Μετά από έρευνα διαπιστώθηκε ότι στις 15 Οκτωβρίου 1929 υπήρχαν 154 βιοτεχνίες ταπήτων σε όλη την ελληνική επικράτεια με δύναμη από 10 έως 200 τεχνίτες ή τεχνίτριες και συνολικά 7.250 απασχολουμένους, οι περισσότεροι πρόσφυγες. Το Ελληνικό κράτος ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση για μια εξαγωγική βιοτεχνία ταπήτων ανατολής όταν το ίδιο έτος δημιούργησε τον Ελληνικό Ταπητουργικό Οργανισμό. Ήταν όμως πολύ αργά διότι η μεγαλύτερη αγορά ταπήτων, οι Η.Π.Α., είχε κλείσει λόγω της οικονομικής κρίσεως που μάστιζε την χώρα αυτή. Έτσι έσβησε το όνειρο μιας ελληνικής εξαγωγικής ταπητουργίας στον μεσοπόλεμο. Η ΕΑΠ τόνιζε, βέβαια, ότι τα χρηματικά ποσά που είχε στην διάθεσή της ήταν μικρά και αποσκοπούσαν στην εγκατάσταση προσφύγων στην ελληνική ύπαιθρο, κυρίως στην Βόρεια Ελλάδα. Ο μόνος τρόπος για να βοηθηθούν οι πρόσφυγες «consiste a augmenter autant que possible la rendement agricole du pays et a laisser cette

amelioration de la situation agricole exercer son influence sur la situation de la population urbaine», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Πρόεδρος της ΕΑΠ J. Campbell στην αναφορά του της 25ης Μαΐου 1924 στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών.[11] Η δικαιολογία της ΕΑΠ ήταν ότι μια υγιής αγροτική οικονομία θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα στους αστικούς πληθυσμούς εφόσον θα τους εξασφάλιζε ικανοποιητική παροχή σε τρόφιμα. Κατά πάσα πιθανότητα όμως η Επιτροπή προσπαθούσε να αποφύγει την ανάμειξή της σε ευρύτερης κλίμακας παραγωγικές εγκαταστάσεις στις πόλεις γιατί αυτόματα θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα εξευρέσεως εργασίας για τους αστούς πρόσφυγες, πράγμα που είχε ως προϋπόθεση μια βιομηχανική υποδομή που η Ελλάδα στερούνταν. Έτσι οι πρόσφυγες στις πόλεις ουσιαστικά αφέθηκαν στην τύχη τους και ίσως τελικά συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας με τις δικές τους δυνάμεις.

Στα μέσα του 1924 η Επιτροπή επέβλεψε την κατασκευή των τελευταίων 105 δωματίων στην Ελευσίνα. Ο συνολικός αριθμός των δωματίων στην περιοχή έφθασε τα 825 και έτσι ολοκληρώθηκε το σχέδιο για την Ελευσίνα γιατί δεν μπορούσαν να απορροφηθούν από πλευράς εργασίας περισσότερα άτομα. Επίσης, η ΕΑΠ συνήψε συμβόλαια για άλλα 3.624 δωμάτια στις τέσσερις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας τα οποία θα ήταν κατά ογδόντα τοις εκατό σε δίπατα σπίτια, τα περισσότερα από πέτρα ή τούβλα και μόνο 400 από πλίνθους. Τα διώροφα σπίτια έλυναν το πρόβλημα διαθέσιμης γης και η ευρεία χρήση της πέτρας και των ψημένων τούβλων θα έδιναν την εντύπωση μόνιμης εγκαταστάσεως εν αντιθέσει με τα πλίνθινα ή ξύλινα σπίτια που είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες περιπτώσεις. Τα οικήματα αποτελούνταν από ένα υπνοδωμάτιο, ένα σαλόνι, κουζίνα και ξεχωριστή τουαλέτα. Ο αρχικός σκοπός ήταν να κατοικηθούν από μία οικογένεια αλλά όπως και στην πλειονότητα των περιπτώσεων στο ίδιο σπίτι ζούσαν δύο οικογένειες, μία σε κάθε δωμάτιο. Η ΕΑΠ παρ' ότι χρησιμοποίησε το σύστημα της ενοικιάσεως, για ανθρωπιστικούς λόγους επέτρεπε σε πρόσφυγες που βρίσκονταν πρόχειρα σε δημόσια κτίρια ή στο λιμάνι του Πειραιά να κατοικήσουν στα έτοιμα δωμάτια. Αναμενόταν όμως ότι στο μέλλον θα πλήρωναν την διαμονή τους με κάποιο τρόπο.[12]

Η Επιτροπή αντελήφθη ότι η αστική αποκατάσταση δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα με πενιχρά μέσα και χωρίς υποδομή. Έτσι το 1925 συμφώνησε με την ελληνική κυβέρνηση να σταματήσει τις αστικές εγκαταστάσεις στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς και να αφοσιωθεί στο έργο της στην ύπαιθρο. Άλλωστε είχε αρχίσει να γίνεται φανερό ότι μερικοί πρόσφυγες που ήσαν αγρότες ζούσαν τώρα στις πόλεις και το αντίστροφο, πράγμα που δυσκόλευε το έργο αποκαταστάσεώς τους. Βέβαια η συμφωνία υποχρέωνε την ΕΑΠ να αναλάβει συμπληρωματικά έργα στις προσφυγουπόλεις της Αθήνας. Την περίοδο αυτή η Επιτροπή αναλαμβάνει να κτίσει δύο σχολεία: ένα στον Βύρωνα και ένα στην Ν. Ιωνία. Ένα τρίτο κτίσθηκε στην Κοκκινιά το 1927. Στην Ν. Ιωνία θεμελιώθηκε, επίσης, την ίδια περίοδο νοσοκομείο εκατό κλινών καθώς και ιατρείο. Άλλο ιατρείο που παραδόθηκε στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό κτίσθηκε στον Βύρωνα. Τέλος κατασκευάσθηκε οδός που συνέδεε την Κοκκινιά με τον Πειραιά.[13]

Η πρώτη καταγραφή των προσφύγων που διαμένουν σε οικίσκους της ΕΑΠ στην περιοχή της Αθήνας αποκαλύπτει ότι το 1925 έμεναν 10.273 άτομα στον Βύρωνα, 11.002 στην Καισαριανή, 14.749 στην Νέα Ιωνία και 23.590 στην Κοκκινιά.[14] Τα αποτελέσματα της απογραφής δείχνουν ότι η Αθήνα έχει αποκτήσει νέες μεγάλες συνοικίες κτισμένες στις παρυφές της πόλεις και ότι ο πληθυσμός της έχει αυξηθεί τουλάχιστον κατά είκοσι τοις εκατό.

Το 1926 η Επιτροπή δεν ήταν ικανοποιημένη από την πορεία των πωλήσεων των οικιών και των εκτάσεων της Αττικής, οι οποίες της είχαν παραχωρηθεί διά νόμου. Η αιτία της αποτυχίας του μέτρου ήταν η πεποίθηση των προσφύγων ότι πρώτα πρέπει να αποζημιωθούν για τις χαμένες περιουσίες τους και έπειτα να πληρώσουν για την μόνιμη εγκατάστασή τους. Επιπλέον, οι εισπράξεις από τις ενοικιάσεις δεν ήταν οι αναμενόμενες. Παρά το

γεγονός ότι, κατά την ΕΑΠ, τα ενοίκια ήταν χαμηλά, υπήρχαν πρόσφυγες που δεν πλήρωναν διότι υποστήριζαν ότι εάν ήξεραν ότι τα σπίτια θα ήταν δικά τους μετά από κάποιο χρονικό διάστημα τότε πρόθυμα θα εκπλήρωναν τις χρηματικές τους υποχρεώσεις. Η ΕΑΠ είχε βρεθεί σε αδιέξοδο διότι ούτε τους πρόσφυγες μπορούσε να εξώσει από τους οικίσκους ούτε χρήματα να εισπράξει. Τελικά αποφάσισε να πουλήσει τα σπίτια με ευνοϊκούς όρους: προκαταβολή από 2,5% έως 10%, αποπληρωμή σε 15 χρόνια και τόκος 8%. Η τιμή των οικιών βέβαια είχε ορισθεί σε λίρες Αγγλίας και ο πληθωρισμός στην Ελλάδα ήταν ανοδικός. Τελικά μετά από συμφωνία Ελληνικού κράτους και Εθνικής Τραπέζης στις 5 Μαΐου 1925 αποφασίστηκε ότι θα εκδίδονταν ομολογίες έναντι των εγκαταλειφθεισών προσφυγικών περιουσιών που θα μοιράζονταν στους πρόσφυγες για να τις χρησιμοποιήσουν και σε πληρωμές τους στην ΕΑΠ. Η Επιτροπή βέβαια έθεσε τις ομολογίες σε προσωρινό λογαριασμό μέχρι να υπολογισθεί η αξία τους σε λίρες Αγγλίας και μετά θα επίστωνε τους πρόσφυγες.[15] Η ΕΑΠ ήταν επιφορτισμένη με την διαχείριση του προσφυγικού δανείου και έπρεπε να χρησιμοποιήσει το δάνειο για την εγκατάσταση των προσφύγων αλλά και να επιβλέψει μέρος της αποπληρωμής του μέσω πωλήσεων και ενοικιάσεων. Οι λεπτομερείς λογαριασμοί που βρίσκονται στο Αρχείο της ΕΑΠ στην Γενεύη αποδεικνύουν την μεθοδικότητα με την οποία έγινε η διαχείριση του δανείου. Άλλωστε σχεδόν σε κάθε τριμηνιαία έκθεση της ΕΑΠ προς την Κοινωνία των Εθνών υπάρχει συνημμένος ισολογισμός. Η Κοινωνία των Εθνών έπρεπε να διαφυλάξει τα κεφάλαια που είχαν εισρεύσει στην ασταθή πολιτικά και οικονομικά Ελλάδα.

Στην προσπάθειά της να πωλήσει τα σπίτια η ΕΑΠ εφάρμοσε σκληρότερους όρους. Το 1927 αποφασίσθηκε ότι οι οικογένειες που κατοικούσαν σε ένα σπίτι μόνες τους, έπρεπε μέσα σε τρεις μήνες να αποφασίσουν αν ήθελαν να το αγοράσουν, αλλιώς το σπίτι θα προσεφέρετο προς πώληση σε άλλους πρόσφυγες από την ίδια συνοικία. Μετά από άλλους τρεις μήνες, εάν εν τω μεταξύ δεν υπήρχε ενδιαφέρον, το οίκημα θα προσεφέρετο διά πώληση σε πρόσφυγες από άλλες συνοικίες και αν τελικά δεν βρισκόταν ούτε τότε αγοραστής, σε όποιον ήθελε να το αγοράσει. Στην πλειοψηφία των οικιών όμως κατοικούσαν δύο οικογένειες. Έτσι, η ΕΑΠ αποφάσισε να επιβάλει ενοίκιο που θα μοιραζόταν από τους ενοίκους ανάλογα με τα τετραγωνικά που κατελάμβανε η κάθε οικογένεια.[16] Αν υπήρχαν οικογένειες που μπορούσαν να πληρώσουν το ενοίκιο αλλά δεν ήταν εγκαταστημένες σε οικία, θα αντικαθιστούσαν άλλες άπορες στους οικίσκους της ΕΑΠ. Οι τελευταίες θα μεταφέρονταν σε πρόχειρες κατασκευές χωρίς να καταβάλουν ενοίκιο μέχρι να εγκατασταθούν.[17]

Το ίδιο έτος (1927) η ΕΑΠ ανακοίνωσε τα αποτελέσματα μιας πρώτης στατιστικής έρευνας για τους πρόσφυγες που ζούσαν στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς. Κατά την ΕΑΠ 75.000 οικογένειες ή περίπου 300.000 πρόσφυγες ζούσαν στην Αθήνα εκ των οποίων 16.000 περίπου οικογένειες έμεναν στους οικίσκους που έκτισε η Επιτροπή, 9.000 περίπου στα σπίτια του Ταμείου, 20.000 σε πρόχειρες κατασκευές που φτιάχθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, 530 σε επιταγμένα κτίρια, 915 στις αποβάθρες του Πειραιά και σε εργοστάσια, 100 σε σκηνές, 100 σε δημόσια κτίρια, και 28.000 σε σπίτια που αγόρασαν ή ενοικίασαν με δικά τους έξοδα.[18] Γίνεται αντιληπτό από τους ανωτέρω αριθμούς ότι οι κάτοικοι της Αθήνας είχαν διπλασιασθεί μέσα σε λίγα χρόνια, κυρίως λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών όταν νέο κύμα προσφύγων ήρθε από την Τουρκία. Ακόμη, συμπεραίνει κανείς, ότι το ένα τρίτο των προσφύγων μπορούσε να διαβιώσει, έστω και προσωρινά, με δικά του έξοδα,[19] κυρίως διότι σύμφωνα με τους όρους της ανταλλαγής οι πρόσφυγες δικαιούνταν να φέρουν την κινητή τους περιουσία στην Ελλάδα.

Το 1928 η Ελληνική κυβέρνηση συνήψε το Δάνειο Σταθεροποιήσεως, τμήμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε και για την προσφυγική αποκατάσταση. Η ΕΑΠ σχεδίαζε την κατασκευή 200 νέων οικιών στον Υμηττό, 200 στην Κοκκινιά, 200 στην Καισαριανή, καθώς και 250 στην Νέα Ιωνία.[20] Άλλη μέριμνα της ΕΑΠ αφο-

ρούσε την βιοτεχνία και τις ανάγκες της σε κεφάλαια. Από το δεύτερο δάνειο εδόθησαν το 1929 150.000 δραχμές (αρκετά μεγάλο ποσό για την εποχή) στην εταιρεία «Διακοσμητική» που είχε ιδρυθεί από πρόσφυγες της Σμύρνης καθώς και άλλα ποσά σε δύο άλλες εταιρείες. Επίσης το 1930 διατέθηκαν 1,5 εκατομμύριο δραχμές για την επισκευή σπιτιών στην Νέα Ιωνία από τις ζημιές που είχαν προκληθεί εξαιτίας ενός σεισμού, καθώς και 50.000 δραχμές για την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων.[21]

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων διελύθη το 1930 όταν αποφασίσθηκε ότι είχε επιτελέσει το σκοπό της. Η ΕΑΠ επικρίθηκε ή επαινέθηκε πολύ την δεκαετία του 1920, ανάλογα με το εάν εξυπηρέτησε ή έβλαψε τα συμφέροντα των προσφύγων, των γηγενών Ελλήνων, των πολιτικών, της Ελλάδας ως χώρας. Η ΕΑΠ ήταν ένας par excellance ανεξάρτητος οργανισμός που επιβλήθηκε από την διεθνή κοινότητα (μέσω της Κοινωνίας των Εθνών) στην Ελλάδα. Οι κύριοι σκοποί της ήταν να επιβλέψει την διαχείριση των δανείων που εδόθησαν στην ελληνική κυβέρνηση και να θέσει τα θεμέλια της εγκαταστάσεως ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα. Παρ' ότι δεν αναμείχθηκε καθόλου, άμεσα τουλάχιστον, στους πολιτικούς τριγμούς που συντάραξαν την ελληνική κοινωνία την περίοδο 1924-1930, αναπόφευκτα ήταν ένα κράτος εν κράτει ή όπως εύσχημα ονομάσθηκε: ένας Αυτόνομος Οργανισμός. Η Επιτροπή απέφυγε να ασχοληθεί συστηματικά με την αστική εγκατάσταση στην περιοχή της Αθήνας διότι συνάντησε ανυπέρβλητα προβλήματα. Δεν θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί το έργο της επιτυχημένο εάν δεν κατάφερνε να καταστήσει τις προσφυγικές συνοικίες αυτοδιοικούμενες και τις οικογένειες οικονομικά ανεξάρτητες. Πώς θα γινόταν όμως αυτό αν δεν κατασκευάζονταν έργα υποδομής και αν δεν εξευρίσκετο εργασία για τους πρόσφυγες. Το θέμα της παραγωγικής εγκαταστάσεως 300.000 προσφύγων στην Αθήνα πρέπει να τρόμαξε το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΑΠ. Η αλήθεια είναι ότι η ΕΑΠ προσπάθησε να κατασκευάσει ορισμένα σχολεία, νοσοκομεία, ιατρεία, δρόμους αλλά τα έργα αυτά έπρεπε να είναι μακρόπνοα και ο σκοπός της ΕΑΠ δεν ήταν να εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα. Η ΕΑΠ, παρ' όλες τις ατέλειες του έργου της, ήταν ο οργανισμός εκείνος που προσέφερε στους πρόσφυγες τρόπους μόνιμης εγκαταστάσεως στην νέα τους πατρίδα, ασχέτως αν οι περισσότεροι δεν το είχαν αντιληφθεί και θεωρούσαν την ΕΑΠ εχθρικό οργανισμό εξαιτίας της χρηματοοικονομικής της πολιτικής. Η ΕΑΠ ήταν μια επιτροπή διαχειρίσεως ξένων κεφαλαίων που επιβλήθηκε στην Ελλάδα εξαιτίας των πολιτικών και στρατιωτικών ατοπημάτων της Ελληνικής ηγεσίας και των Ελλήνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Συντομογραφίες

ΑΔ ....Αρχείο Αποστόλου Δοξιάδη
AKTE.........Αρχείο Κοινωνίας των Εθνών
JO ....Journal Officiel [Κοινωνίας των Εθνών]
RSC ....Refugee Settlement Commission [ΕΑΠ]
RT...............Rapport Trimestriel [Εκθέσεις ΕΑΠ]

1. Για την αγροτική αποκατάσταση δες το δεύτερο κεφάλαιο σ' αυτό το βιβλίο.

2. Ίδιο.

3. Ίδιο. — D. I. Loizos, *Land, Peasants and State Policy in Interwar Greece* Thesis, (Kent, Ohio, USA: Kent State University, 1983) p. 24. — Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986), σ. 30-40.

4. Βίκα Δ. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984), σ. 82-100.

5. Στο βιβλίο της Λίλας Λεοντιάδου, *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940* (Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1989), σ. 209 υποστηρίζεται ότι «ο γεωγραφικός διαχωρισμός των προσφύγων [δηλαδή η εγκατάστασή τους εκτός της πόλεως των Αθηνών] ήταν προμελετημένη, εσκεμμένη, ηθελημένη, σχεδιασμένη από την ΕΑΠ, από το κράτος [...] από τους εμπνευστές των κηπουπόλεων». Η άποψη, όμως, αυτή δεν τεκμηριώνεται από πρωτογενές ιστορικό υλικό (εκθέσεις ΕΑΠ, αποφάσεις κυβερνήσεων ή δήμων).

6. Αρχείο Αποστόλου Δοξιάδη [ΑΔ], «Η Ελλάς εις το έργον της περιθάλψεως των προσφύγων της», Φ 3/8, Μάιος 1923.

7. Γκιζέλη, σ. 129-132.

8. Αρχείο Κοινωνίας των Εθνών [AKTE], Refugee Settlement Commission [RSC], *Rapport Trimestriel* [RT] 1, Athenes, 25 fevrier 1924, C.91.M.30.1924.II, *Journal Officiel* [JO], 4 (avril 1924) : 588.

9. Η Δράση των φιλανθρωπικών οργανώσεων αναλύεται στο Louis P. Cassimatis, *American Influence in Greece 1917-1929* (Kent, Ohio, USA: Kent State University Press, 1988), pp. 117- 134.

10. AKTE, RSC, RT 2, Athenes, 25 Mai 1924, C.274.M.87.1924, JO 5 (Aout 1924) : 1072

11. Ίδιο., p. 1073. — AKTE, RSC, RT 23, Athenes, 19 aout 1929, C.363.M.133.1929.II, JO 10 (novembre 1929) : 1736 — AKTE, RSC, RT 25, Athenes, 22 fevrier 1930, C.155.M.66.1930.II, JO 11 (juin 1930) : 726 — Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1990), σ. 315-317.

12. AKTE, RSC, RT 3, Athenes, 25 aout 1924, JO 5 (novembre 1924) : 1722.

13. AKTE, RSC, RT 5, Athenes, 25 fevrier 1925, C.112.M.53.1925.II, JO 6 (avril 1925) : 511-512 — AKTE, RSC, RT 4, Athenes, 25 novembre 1924, C.767.M.269.1924.II, JO 6 (mars 1925) : 344. — AKTE, RSC, RT 6, Athenes, 25 mai 1925, C.294.M.106.1925.II, JO 6 (aout 1925) : 1058. — AKTE, RSC, RT 14, Athenes, 25 mai 1927, C.281.M.104.1927.II, JO 8 (juillet 1927) : 940 — AKTE, RSC, RT 17, Athenes, 17 fevrier 1928, C.51.M.25.1928.VI, JO 9 (avril 1928) : 485-6.

14. AKTE, RSC, RT 6, Athenes, 25 mai 1925, C.294.M.106.1925.II, JO 6 (aout 1925) : 1058

15. AKTE, RSC, RT 11, Athenes, 25 aout 1926, C.475.M.189.1926.II, JO 7 (octobre 1926) : 1331 — AKTE, RSC, RT 12, Athenes, 22 novembre 1926, C.641.M.249.1926.II, JO 8 (fevrier 1927) : 231 — Για την ισοτιμία λίρας Αγγλίας και τον πληθωρισμό δες Loizos, *Land, Peasants and State Policy*, p. 67-68 — AKTE, RSC, RT 13, Athenes, 20 fevrier 1927, C.79.M.32.1927.II, JO 8 (avril 1927) : 519.

16. Η ΕΑΠ δεν μπορούσε να πωλήσει μισό οίκημα μέχρι την εφαρμογή του νόμου περί οριζοντίου ιδιοκτησίας που δημοσιεύθηκε το 1927 (ΦΕΚ 46, Α', 19-3-1927) ειδικά για τους προσφυγικούς συνοικισμούς και το 1929 για όλη την χώρα [Μανόλης Β. Μαρμαράς, *Η Αστική Πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας* (Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991), σ. 24-25]. Η ΕΑΠ εξασκούσε πιέσεις στο ελληνικό κράτος από το 1925 [AKTE, RSC, RT 7, Athenes, 25 aout 1925, C.470.M.176.1925.II, JO 6 (novembre 1925) : 1676].

17. AKTE, RSC, RT 13, Athenes, 20 fevrier 1927, C.79.M.32.1927.II, JO 8 (avril 1927) : 523

18. AKTE, RSC, RT 14, Athenes, 25 mai 1927, C.281.M.104.1927.II, JO 8 (juillet 1927) : 940.

19. AKTE, RSC, RT 19, Athenes, 15 aout 1928, C.406.M.128.1928.II, JO 9 (octobre 1928) : 1703.

20. AKTE, RSC, RT 20, Athenes, 16 novembre 1928, C.569.M.181.1928.II, JO 10 (janvier 1929) : 203 — AKTE, RSC, RT 22, Athenes, 17 mai 1929, C.214.M.79.1929.II, JO 10 (juillet 1929) : 1194-5.

21. AKTE, RSC, RT 23, Athenes, 19 aout 1929, C.363.M.133.1929.II, JO 10 (novembre 1929) : 1736 — AKTE, RSC, RT 25, Athenes, 22 fevrier 1930, C.155.M.66.1930.II, JO 11 (juin 1930) : 727.

ΤΑ ΑΡΧΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Το κείμενο του πρώτου κεφαλαίου είναι, σε αναθεωρημένη μορφή, η ομιλία του συγγραφέα στην εκδήλωση του Επιμορφωτικού Συλλόγου Ηρακλείου Αττικής για τα 70 χρόνια από την «Μικρασιατική Καταστροφή», που έγινε στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Ηρακλείου Αττικής («Βίλα Στέλλα») στις 4 Δεκεμβρίου 1992. Παραβρέθηκαν ο Δήμαρχος του Νέου Ηρακλείου Αττικής, ο Αντιδήμαρχος της Νέας Ιωνίας, Δημοτικοί Σύμβουλοι, ο Πρόεδρος του Επιμορφωτικού Συλλόγου Ηρακλείου Αττικής κύριος Μιχάλης Συμεωνίδης και πολλοί άλλοι ακροατές.

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΕΛΛΑΔΑ

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί την πρώτη παρουσίαση στην ελληνική γλώσσα μιας ευρύτερης ερευνητικής εργασίας με θέμα την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων. Η προσφυγική εγκατάσταση μελετήθηκε αρχικά στα πλαίσια της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στην διατριβή του συγγραφέα με τίτλο *Land, Peasants and State Policy in Interwar Greece* [Γη, Γεωργοί και Κρατική Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου]. Το παρόν κείμενο απετέλεσε την βάση για την διάλεξη που έγινε στις 2 Μαρτίου 1992 στην αίθουσα εκδηλώσεων της Εστίας Νέας Ιωνίας.

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Το τελευταίο κεφάλαιο είναι η ανακοίνωση του συγγραφέα στο 5ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής μέρος του οποί-

ου ήταν αφιερωμένο στους Μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν και έζησαν στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς. Το Συμπόσιο διοργανώθηκε από τους Δήμους της Αττικής και βρισκόταν υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού. Η μελέτη ανακοινώθηκε στην αίθουσα διαλέξεων της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας στην Ν. Ιωνία στις 19 Νοεμβρίου 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΑΡΧΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ & ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

(Επιλογή)

Ο οδηγός αυτός δεν περιλαμβάνει όλες τις πηγές και τα βοηθήματα που χρησιμοποιούνται στα κεφάλαια αυτού του βιβλίου ούτε βέβαια αυτά που ανακάλυψε και χρησιμοποίησε ο συγγραφέας στα 10 χρόνια της έρευνας του (1982-1992) για το προσφυγικό ζήτημα.

Στον Βιβλιογραφικό Οδηγό παρουσιάζονται, μετά από αυστηρή επιλογή, οι βασικές αρχειακές πηγές και βοηθήματα που συγκεντρώθηκαν από τον συγγραφέα και μπορεί να βοηθήσουν στην μελλοντική διερεύνηση του θέματος ή επιμέρους ζητημάτων και από άλλους ίσως ερευνητές.

Ο Βιβλιογραφικός Οδηγός χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος αναγράφονται οι Αρχειακές Πηγές, στο δεύτερο τα Βασικά Βοηθήματα και στο τρίτο τα Περιοδικά Έντυπα.

Όλες οι αναφορές σε ξένα αρχεία γίνονται σε μετάφραση.

Α. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΑΔΑ

Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, Αθήνα

1921 Αρχείο Γούναρη-Προσφυγικό
1922 Α/5/2 Βιοπραγίαι & Εκτροπαί εν Θράκη
Α/5/13 Περί Προσφύγων
Α/5/16 Φάκελος Εκκενώσεως Θράκης
Α/5/VI/10 Διάφορα Προσφύγων
Α/5/VI/11 Περί Προσφύγων Μικράς Ασίας
Α/5/VI/12 Πρόσφυγες Πόντου
ΚΤΕ/F/2/31 Περί Προσφύγων Μικράς Ασίας
1923 Α/2/6 Έρανοι [κλπ] υπέρ Προσφύγων

Α/5/Ια Περί Θράκης
Α/5/XII/18 Περί Προσφύγων
Α/7/1 Ανταλλαγή & Προσφυγικό Δάνειο
Α/7/3 Δάνεια εκ Διαφόρων Κρατών
ΚΤΕ/66 Ανταλλαγή Ελληνο/Τουρκ. Πληθυσμών
ΚΤΕ/Δ/2/41 Προσφυγικό Δάνειο
ΚΤΕ/Δ/2/42 Προσφυγικό Δάνειο
ΚΤΕ/Δ/2/75 Προσφυγικό Δάνειο
ΚΤΕ/Δ/2/76 Προσφυγικό Δάνειο
ΚΤΕ/F/2/52 Έλληνες Πρόσφυγες
ΚΤΕ/F/2/71 Έλληνες Πρόσφυγες
ΚΤΕ/F/3/26 Κοινωνικά Θέματα
ΚΤΕ/ΑΠ/4/10 Φακ. Επιτροπής Ανταλλ. Πληθυσμών
ΚΤΕ/ΑΠ/7 Περί Ανταλλαγής Πληθυσμών
ΚΤΕ/ΑΠ/2/8 Φακ. Ανταλλαγής Πληθυσμών
1924 Α/5/VI/2 Προσφυγικό
Δ/119/2 Γεωργία-Βιομηχανία
Δ/139/2 Επιτάξεις-Απαλλοτριώσεις υπέρ Προσφ.
ΚΤΕ/15 Κατάλογοι Αφιχθέντων Προσφύγων
ΚΤΕ/25 Διάφορα [& Προσφυγικά]
ΚΤΕ/50 Περίθαλψη Προσφύγων
ΚΤΕ/Δ/2/59 Αποκατάσταση Προσφύγων
ΚΤΕ/F/3/65 Συνδρομαί Ε.Σ.[κλπ] υπέρ Προσφύγων
ΚΤΕ/F/4/60 Πρόσφυγες
ΚΤΕ/ΑΠ/7/74 Ελληνικά Δάνεια & Πιστώσεις
1925 Α/4/1 Κοινωνικά Ζητήματα: Πρόσφυγες
Α/4/4 Πρόσφυγες (Έρανοι υπέρ)
Α/4/7 Κοινωνικά Ζητήματα: Πρόσφυγες
Α/7/α Ειδ. Φακ. Προσφυγικού Δανείου
1926-1927 Α/6/α/(Δαν) Συμπληρωματικό Προσφ. Δάνειο
1926 Α/4 Πρόσφυγες-ΕΑΠ-Έρανοι-Αιχμάλωτοι
Α/7/α Δάνεια-Διαπραγματεύσεις
Γ/68/XVI Εποικισμός Ελλήνων Προσφύγων
1927 Α/4 Πρόσφυγες

Α/6/α/(Δαν) Συμπληρωματικό Προσφυγικό Δάνειο
Α/6/α/(Δ-ΔΕ) Δάνειο ΚΤΕ-Δημοσιον. Επιτροπή
Α/6/α/(ΕΔ) Εθνικά Δάνεια (Διαπραγματεύσεις)
Α/13 Συνέλευσις ΚΤΕ (Αντιπροσωπεία Ελλάδος)
Α/13/α Συνέλευσις ΚΤΕ (Αντιπροσωπεία Ελλάδος)
1928 Α/14/Ι Εθνικά Δάνεια & Διαπραγματεύσεις
Α/18/Ι ΕΑΠ
Α/20 Ζητήματα Αποζημ. μετά Ξένων Κρατών
1929 Α/14 Έργα Στρυμόνος
Α/25/ΙΧ Υγειονομικά
1930 Β/61 Καταλήψεις Κτημάτων-Εποικισμός

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα
Επιστολές 1922-1930 Από και προς Επισήμους Αρχάς
[Υπουργεία Εξωτερικών, Οικονομικών, Συγκοινωνίας, Γεωργίας, Κοινωνικής Προνοίας]
Φακ. 29, 30, 31, 33, 34, 36, 40, 47, 56, 66,
Νομικά Πρόσωπα [Τράπεζες κλπ]
Φακ. 158, 160, 161, 164, 171
Ιδιώτες
Φακ. 225, 227
Συνεργάτες
Φακ. 318, 321, 323, 330, 339

Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα
ΙΙΙ-Α Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου, Σειρά Β', 1922-1929
IV-Α Απολογισμοί, 1922-1930
Χ-Α Δημόσια Δάνεια, Φακ. 59

Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα
Πρακτικά Συνεδριάσεων
Απαλλοτριώσεις 90/16-10-1924
190/25-5-1925

Ανταλλαγή Πληθυσμών 134/28-1-1925
135/29-1-1925
136/2-2-1925
Απαλλοτρ. για Πρόσφυγες 27/23-1-1928
28/24-1-1928
Δάνεια και ΕΤΕ 32/3-3-1924
80/12-7-1924
100/14-11-1924
ΕΑΠ 80/12-7-1924
84/17-7-1924
11/5-12-1930
13/9-12-1930
Προσφυγικό 63/23-6-1924
65/25-6-1924
151/18-2-1925
13/9-11-1928
22/17-6-1929 ΓΕΡΟΥΣΙΑ
70/13-4-1930 ΓΕΡΟΥΣΙΑ

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα
Αφηγήσεις
Έξοδος
Εγκατάστασις

Η.Π.Α.
Εθνικά Αρχεία, Ουάσιγκτον
Υπουργείο Εξωτερικών
Ελλάδα, Εσωτερικές Υποθέσεις 1910-1929
ΝΑ/868.008
ΝΑ/868.42
ΝΑ/868.50
ΝΑ/868.5032
ΝΑ/868.51
ΝΑ/868.602
ΝΑ/868.61

NA/868.6112
NA/868.77

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, Γενεύη, Ελβετία
Αρχείο Γενικής Γραμματείας
1919-1927 10/Τμήμα Οικονομικό και Χρηματοοικον.
48/Πρόσφυγες της Μέσης Ανατολής

Αρχείο Νάνσεν

Εξωτερικοί Φάκελοι
Επιτροπή Αποκαταστάσεως Ελλήνων Προσφ. 1925-1930
Επιτροπή Ελληνο-Βουλγαρικής Ανταλλαγής, 1920-1931
Επιτροπή Ελληνο-Τουρκικής Ανταλλαγής, 1923-1934

Προσωπικά Αρχεία
Αρχείο Ντρυμμόν (Πρώτος Γ.Γ. της ΚΤΕ) 1920-1933

Επίσημη Εφημερίδα ΚΤΕ, 1924-1930

Τριμηνιαίες Εκθέσεις ΕΑΠ, 1924-1930
(στην Αγγλική και Γαλλική γλώσσα)
1η Έκθεση, 25 Φεβρουαρίου 1924, C.91.M.30.1924.II
2η Έκθεση, 25 Μαΐου 1924, C.274.M.87.1924
3η Έκθεση, 25 Αυγούστου 1924, C.438.1924
4η Έκθεση, 25 Νοεμβρίου 1924, C.767.M.269.1924.II
5η Έκθεση, 25 Φεβρουαρίου 1925, C.112.M.53.1925.II
6η Έκθεση, 25 Μαΐου 1925, C.294.M.106.1925.II
7η Έκθεση, 25 Αυγ. 1925, C.470.M.176.1925.II (C/S.C.G.11)
8η Έκθεση, 25 Νοεμ. 1925, C.730.M.276.1925.II (C/S.C.G.20)
9η Έκθεση, 25 Φεβρουαρίου 1926, C.110.M.51.1926.II
10η Έκθεση, 25 Μαΐου 1926, C.308.M.117.1926.II
11η Έκθεση, 25 Αυγούστου 1926, C.475.M.189.1926.II [F.316]
12η Έκθεση, 22 Νοεμβρίου 1926, C.641.M.249.1926.II [F.339]
13η Έκθεση, 20 Φεβρουαρίου 1927, C.79.M.32.1927.II [F.375]
14η Έκθεση, 25 Μαΐου 1927, C.281.M.104.1927.II [F.404]
15η Έκθεση, 25 Αυγούστου 1927, C.456.M.161.1927.II [F.427]

16η Έκθεση, 15 Νοεμβρίου 1927, C.574.M.204.1927.II [F441]
17η Έκθεση, 17 Φεβρουαρίου 1928, C.51.M.25.1928.VI [F.474]
18η Έκθεση, 14 Μαΐου 1928, C.315.M.71.1928.II [F.520]
19η Έκθεση, 15 Αυγούστου 1928, C.406.M.128.1928.II [F.560]
20η Έκθεση, 16 Νοεμβρίου 1928, C.569.M.181.1928.II [F.591]
21η Έκθεση, 15 Φεβρουαρίου 1929, C.60.M.35.1929.II [F.633]
22η Έκθεση, 17 Μαΐου 1929, C.214.M.79.1929.II [F.660]
23η Έκθεση, 19 Αυγούστου 1929, C.363.M.133.1929.II [F.696]
24η Έκθεση, 25 Νοεμβρίου 1929, C.559.M.210.1929.II [F.727]
25η Έκθεση, 22 Φεβρ. 1930, C.155.M.66.1930.II [F.768]
26η Έκθεση, 27 Μαΐου 1930, C.341.M.141.1930.II [F.812]
27η Έκθεση, 21 Αυγούστου 1930, C.444.M.202.1930.II [F.831]

Οι πρόσφυγες της Μέσης Ανατολής, C.103.(b).1924
Η Εγκατάσταση των Ελλήνων Προσφύγων, Γενεύη: 1926
Αναφορά Σχετικά με την Διάλυση της ΕΑΠ, C.67.M.28.1931.II [F.879]

ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Δημόσια Αρχεία, Λονδίνο
Υπουργείο Εξωτερικών
Ελλάδα, Πολιτική Αλληλογραφία
Ετήσιες Εκθέσεις
1920 FO-371/6096, No 319
1921 FO-371/7603, No 80
1922 FO-371/8832, No 112
1923 FO-371/9896, No 555
1924 FO-371/10771, No 135
1925 FO-371/11357, No 183
1926 FO-371/12178, No 155
1927 FO-371/12924, No 18
1928 FO-371/13659, No 87
1929 FO-371/14391, No 77
1930 FO-371/15237, No 49

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ι. Ελληνικά

Αιγίδης, Α. Ι. *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγες*. Αθήναι: 1934.

Αλιβιζάτος, Μπάμπης. *Η Μεταπολεμική Εξέλιξις της Ελληνικής Γεωργικής Οικονομίας*. Αθήναι: 1935.

______. *Η Γεωργική Ελλάς και η Εξέλιξις της*. Αθήναι: 1939.

Αργυρόπουλος, Περικλής. *Απομνημονεύματα*. 2 τόμοι. Αθήνα: 1970.

Γενική Τράπεζα Ελλάδος. *Γενική Οικονομική Ανασκόπησις της Χώρας του έτους 1926*. Αθήναι: 1927.

Γερακάρης, Μ. Π. *Η Πληρωμή των χρεών των αγροτών προσφύγων προς την Ε.Α.Π.* Αθήναι: 1926.

Ε.Α.Π. *Οικοδομικός Κανονισμός, αφορών τους εις την Ε.Α.Π. υπαγομένους αστικούς συνοικισμούς*. Αθήναι: Σοφιανόπουλος, 1926.

Καρδαμάτης, Ιωάννης Π. *Η Μάχη Εξακολουθεί. Σύλλογος Περιστολής Ελωδών Νόσων: Τα Πεπραγμένα 1914-1928*. Αθήναι: 1928.

Λαϊκή Τράπεζα Ελλάδος. *Γενική Οικονομική Ανασκόπησις της Χώρας του έτους 1927*. Αθήναι, 1928.

Μαυρογορδάτος Μ. Ι. & Α. Χ. Χαμουδόπουλος. *Η Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: 1931.

Μπακάλμπασης, Α. *Το Προσφυγικό Ζήτημα*. Αθήναι: Προμηθεύς, 1923

Νοταράς, Μιχαήλ. *Η Αγροτική Αποκατάστασις των Προσφύγων*. Αθήναι: 1934.

Πάλλης, Α.Α. *Περί Ανταλλαγής Πληθυσμών και Εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*. Κωνσταντινούπολις: 1920.

Πρωτονοτάριος, Αθ. *Το προσφυγικό Ζήτημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*. Αθήναι: Πυρσός, 1929.

Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. *Το έργο του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων*. Αθήναι: 1925.

Τσουδερός, Εμμανουήλ. *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων*. Αθήναι: 1927.

Υπουργείο Γεωργίας Ελλάδος. Καραουλάνης, Π.Σ., επιμ. *Συλλογή συμβάσεων, νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων κτλ.* Αθήναι: 1924.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Ελλάδος. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16/5/1928*. 4 τόμοι. Αθήναι: Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

Υπουργείο Εξωτερικών Ελλάδος. *La Grece Actuele*. Αθήναι: 1933.

________. *Conventions particulieres entre les Grecs et les Turcs concernant l' echange des populations grecques et turques*. Αθήναι: 1923.

Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Καργιώτης, Κ. Α. επιμ. *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*. Αθήναι: 1926.

________. Καράλης, Μ. επιμ. *Νομοθεσία Αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1934.

________. *Νομοθεσία και γενικαί εγκύκλιοι περί εγκαταστάσεως των αστών προσφύγων*. Αθήναι: 1953.

________. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κτλ αφορώντων την Ε.Α.Π.* Αθήναι: 1926.

ΙΙ. Ξενόγλωσσα

Alivizatos, Babis B. *La reforme agraire en Grece au point de vue economique et social*. Paris: Les Presses Modernes, 1932.

Allen, Harold. *Come Over into Macedonia*. New Brunswick: Rutgers Univ. Press, 1943.

Ancel, Jacques. *La Macedoine: etude de colonization contemporaine*. Paris: Libr. Delagrave, 1930.

Cardamatis, Jean P. & Constantine Savas. *Ligue Antimalarienne Hellenique: Compte-rendue 1905-1928*. Athenes: 1929.

Cassimatis, Louis P. *American Influence in Greece 1917-1929*.

Kent, Ohio, USA: Kent State University, 1988.

Devedji, Alexandre E. *L' echange obligatoire des minorites Grecques et Turques.* Paris: Ed. & Publ. Contemporaines, 1929.

Eddy, Charles B. *Greece and the Greek Refugees.* London: Allen & Unwin, 1931.

Hadzopoulos, Angelos. «Die Fluchtlingsfrage in Griechenland.» *Text und Forshungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie,* No 6. Athen: 1927.

Ladas, Stephen P. *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey.* New York: Macmillan, 1932.

Macartney, C. A. *Refugees: The Work of the League.* [London]: LON Union, [1931?].

Mears, Eliot. G. *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact.* χ.τ.: Stanford Univ. Press, 1929.

Miller, William. *Greece.* New York: Scribner's, 1928.

Morgenthau, Henry. *I was Sent to Athens.* Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran & Co, 1929.

Penzopoulos, D. *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece.* Paris: Mouton, 1965.

Rodocanakis, A. *Les Finances de la Grece et l' etablissement des refugies.* Paris: 1934.

Santis, D. K. *Staatsschulten und Finanzpolitik Griechenlands.* Berlin: 1924.

Simpson, John. H. *The Refugee Problem.* London: Oxford Univ. Press, 1939.

Smith, L. M. *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922.* London: Allen Kane, 1973.

Γ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ι. Εφημερίδες

Δημοκρατία
Ελεύθερον Βήμα
Καθημερινή

Παμπροσφυγική
Προσφυγική Φωνή
Προσφυγικός Κόσμος
Πρωία
Ριζοσπάστης
Φωνή των Προσφύγων
Νέα Αλήθεια [Θεσσαλονίκης]

ΙΙ. Περιοδικά

Αναμνηστικό Προσφυγικό Ημερολόγιο
Ετήσιο Προσφυγικό Ημερολόγιο
Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος
Πανελλήνιο Ημερολόγιο
Πανελλήνιο & Μικρασιατικό Ημερολόγιο

THE GREAT POWERS, THE ASIA MINOR «DISASTER», AND THE SETTLEMENT OF THE REFUGEES IN GREECE (1920 - 1930)

Summary

When the front of the Greco-Turkish conflict collapsed in 1922 in Turkey and the Greek army was forced to retreat, the new Greek government announced that the persons responsible were members of the previous cabinet and high rank officers who had participated in the expedition. The «trial of the Six» began and some of them were found guilty and executed. The crucial historical question is whether they were the only factor of the Greek defeat. Modern historical research can prove that the Great Powers of the period played a significant role in the whole affair and contributed to the Greek failure in Asia Minor.

England and prime minister Lloyd George were disappointed when Eleutherios Venizelos lost the November 1922 elections and King Constantine, who supported the Germans, came back. The British feared that the disintegration of the Ottoman Empire and the german orientation of Greece would endanger their trade routes through Anatolia to India. The British were ready to support anybody who would prevent the intervention of other powers in the area without publicizing this policy to avoid an open confrontation with their allies. Thus, by distrusting the Greeks and the Greek foreign policy, they allowed Mustafa Kemal of Turkey to organize the resistance.

The French had been the dominant power in the East until the end of the Napoleonic wars in 1815 when they were replaced by the British. The French foreign policy, therefore, waited for an opportunity to take over in the East and was thrilled by the defeat of Venizelos in 1920. Little by little they approached Kemal and signed a commercial treaty in 1921. The return of King Constantine, the rise of Kemal and the Anglo- French rivalry contributed to the abandonment of the Greeks.

The President of the United States, Woodrow Wilson, had already stated in his Fourteen Points that he was in favour of the integrity of the Ottoman Empire and free navigation through the Straits of Bosporus. After his defeat in the American elections of 1920 the U.S. returned to the policy of Isolationism according to which the Americans would not be involved in European affairs and vice versa. The Americans refused to recognize King Constantine and the Gounaris cabinet but insisted on the settlement of the World War I Greek debt. They followed a policy of neutrality in the Greco-Turkish affair and refused to grant new loans to the Greeks after 1920.

The Italians had participated in World War I expecting to get part of the Ottoman Empire. When they were not satisfied they landed troops in Asia Minor and marched on Smyrna. The Allies used the Greeks as counter balance and urged them to occupy the area of Smyrna in 1919. At the end the Italians received the Dodecanese Islands also claimed by the Greeks.

Last but not least the Soviet regime in Russia was dissatisfied with the Treaty of Sevres that allowed free navigation through the Straits and endangered Russian safety from the South, since the Black Sea would become an international lake instead of a Russian one. Lenin saw in Kemal the good friend who would support Soviet policy in the area and the Turks were supplied with gold and arms in the hope that Kemal's future government would be at least a russophile one.

Thus, the anti-Greek policy of the Great Powers, which was a result of the rivalry of the powers in the area, along with the delay of the Treaty of Sevres, which gave the time to Kemal to get organized, and the inability of the Greek governments between 1920-1922 to understand the international position of the country were the determining factors for the debacle in Asia Minor in 1922.

Along with the retreating army hundreds of thousands of Greek refugees headed towards the coast of Asia Minor in an attempt to get to Greece and avoid the reappraisals on the part of the Turks. It has

been estimated that about 1.5 million Greeks entered Greece between 1922 and 1924, a large number of them was forced to come after the agreement for the exchange of populations between Greece and Turkey. The Greek government was unable to deal with so many refugees and an autonomous Refugee Settlement Commission (RSC) was organized by the League of Nations to handle the refugee loans and undertake the settlement of the refugees in Greece.

The main problem was that of land and the Greek government was forced to accelerate the breaking up of the large estates (chiftliks) left behind mainly by the Turks who had been exchanged. Only 1/8 of this land was eventually used by the refugees because most of it was given to landless peasants. When that land and ex royal land was delivered to the RSC, the Commission found out that it was very difficult to distribute this land because there was no cadastre (not even today in 1994) and they first had to survey the land, a fact that delayed the whole process. One of the successes of the RSC was that it managed to settle most of the refugees by 1926 mainly in Macedonia and Thrace.(Table 2).

The Commission provided loans to the refugees and helped them to build their first houses or repaired old ones, it gave them seed for the first year and some agricultural tools and working animals. The Commission was responsible for the use of the 1924 Greek Refugee Loan and for the part of the 1928 Stabilization Loan that was reserved for the Refugees.

The RSC mainly undertook the settlement of the refugees in the countryside although it helped a lot the refugees who remained in the big cities and especially in the areas of Athens and Pireus. The greek government had already set up a Refugee Fund but it ceased operation when the RSC was founded. The Commission built houses in Eleusina, Byron, Nea Ionia, Kaisariani and Kokkinia (now suburban areas of the modern Athens-Pireus city complex) and tried to help the refugees set up their own export textile and carpet industries, without success though because of the Great Depression that had hit the U.S. and Europe.

The Refugee Settlement Commission was dissolved in 1930 when it had completed its work. Apart from the success of the settlement of such a large number of refugees it faced a number of problems and failures. Some of the refugees who came from rural areas but where not farmers were given land that they did not know how to cultivate. The refugees had to pay for the land or the house they received and a lot found themselves in debt. The Commission had to face the Greek bureaucracy and in some instances was accused of not obeying the Greek laws, although it was designated as an autonomous organization. Apart from all the problems and the failures though the work of the Refugee Settlement Commission must be characterized as successful.

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Demetris I. Loizos



Ο Δημήτρης Ι. Λοΐζος, με καταγωγή από την Ιθάκη, δίδαξε επί σειρά ετών Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία σε Αμερικανικό Πανεπιστήμιο ενώ ασχολήθηκε και με θέματα Ελληνικής Αρχαιολογίας. Σήμερα, είναι μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου μεγάλου πανεπιστημιακού ιδρύματος στην Ελλάδα. Είναι ο πρώτος (από το 1990) και ίσως ακόμη ο μόνος στην Ελλάδα ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (Historical Computing). Ειδικός στην Ιστορική Πληροφορική θεωρείται ο εκπαιδευμένος Ιστορικός που ασχολείται με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (βάσεις δεδομένων και εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Ο Δ. Ι. Λο'ί'ζος σπούδασε Αρχαία Ιστορία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Οικονομική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Έχει δημοσιεύσει τέσσερα βιβλία, πολλές ιστορικές μελέτες στα ελληνικά και αγγλικά ενώ η τελευταία εφαρμογή ιστορικής πληροφορικής που ανέπτυξε είναι ο ηλεκτρονικός μετατροπέας αρχαίων μέτρων και σταθμών Diophant. Επίσης, διευθύνει το δίγλωσσο Ιστορικό ηλεκτρονικό περιοδικό Anistoriton/Ανιστόρητον.

Anistoriton/Ανιστόρητον
http://www.anistor.gr/index.html

Diophant Ancient Measures Converter
http://www.anistor.gr/history/diophant.html

Demetris I. Loizos from Ithaca is currently a member of the Academic Council and the Director of the Validation Office at a large educational institute in Greece. He has taught European and American History at an American College. He is an expert in History and Computing / Digital Humanities and especially in the analysis, design, and development of History related databases and multimedia applications. He was educated at the University of Athens and Deree College in Greece (undergraduate studies), at Kent State University, U.S.A. (post-graduate studies) and at the Archaeological Society of Athens (Greece). He has written four books and numerous articles in both English and Greek and he has completed a number of projects in history and computing / digital humanities. He is the Editor-in-Chief of the bilingual *Anistoriton Journal*.

***

View publication stats